

Rašyti šį tekstą, pavadintą „Prah – „Aušra“*, paskatino 2009 m. išleistas Gabrielos Eleonoros Mol-Basanavičienės (1861–1889) dienoraštis ir laišakai, parengti Vaido Šeferio. Įspūdinga meilės istorija, ne tokios įtampos kaip kanoninė karališkosios poros Barboros Radvilaitės ir Žygimanto Augusto, tačiau savaip supinta su Lietuvos perspektyva ir likimu XX amžiuje. Jono Basanavičiaus biografijai reikšminga detalė jos 1884 m. kovo 20 d. laiške esantis sakinytis: „Bet jeigu turėtum daugiau naudos keliaudamas į Peterburgą ir jeigu tai būtų būtina“¹. Matyt, buvo svarstymų atsakyti Bulgarijos, po studijų Maskvoje pasirinktos dėl sveikatos ir Varšuvos švietimo apygardai nepratęsus stipendijos bei paklausius buvusių bendramokšlių bulgarų, gavusių geras vietas besikuriančioje valstybėje. Į pirmąjį pasimatymą Ellė laiškeliu pakviečia per savo gimtadienį 1883 m. gruodžio 7 d., o kitų metų balandžio 15 d. jie atlieka civilinės metrikacijos formalumus Vienoje.

Pats J. Basanavičius, viešėdamas Kaune, 1924 m. spalio 14 d. datuotame straipsnyje „Iš santykių su čekais“, Čekoslovakijai skirtame „Krivulės“ žurnalo numeryje, rašė, kad naujausių laikų lietuvių atbudimo era prasidėjo 1883 m. Prahėje, nors tuomet iš to menko laikraštuko nesitikėjęs, kad tauta atbus ir gyvens nepriklausoma².

Straipsnyje bandoma parodyti „Aušros“ legalizavimo galimybės pasirinkimą buvus sąmoningą ir jo reikšmę santykių su lenkais pokyčiui, čekų tautinio judėjimo įtaką lietuvių aktyvistams ir tapsmą tolesnės veiklos orientyru.

J. Basanavičiaus autobiografijoje rašyta:

Apsigyvenimas Pragoje mano gyvenime turi didžiausią reikšmę, kuri ne tik man pačiam yra svarbi, bet iš dalies visai Lietuvai. Čia, neperdėjus galima būtų sakyti, stovėjo lietuvių vystės vygė, iš kurios sušvito „Ausra“. Su Praga ir mano paties likimas yra stipriais ryšiais susirišęs.³

* Tai J. Basanavičiaus 1906 m. įrašas autobiografijos metmenyse (LLIR, f. 2-47).

¹ *Mano Tėvynė – prie jo širdies, Gabrielos Eleonoros Mol-Basanavičienės dienoraštis ir laišakai*. Vilnius, 2009, p. 34.

² Basanavičius J. Iš santykių su čekais. *Krivulė*, 1924, nr. 10, p. 8.

³ *D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija. Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija. 1851–1922*. Vilnius, 1936, p. 41.

1888 m. rugpjūčio 2 d. pabaigtoje rašyti autobiografijoje pažymi, kad gyvenimas Prahoje buvęs naudingas, nes įgijo „tulas pažintis veikalų czekiszkuju patriotu dalykūse atgaivinimo jų genties“. Dirbdamas Čekų universiteto ir Čekų muziejaus bibliotekose gerai susipažino su senovės trakais ir literatūra apie juos. 1883 m. pavasarį rašė straipsnį apie lenkus Lietuvoje į maskviškę „Novoje Vremia“, pirmą kartą suerzinęs lenkus ir Lietuvos kunigus, lenkiškoje spaudoje jis išvadinamas parsiidavusiu maskoliams⁴. „Aušros“ pasirodymo dvidešimtmečio proga rašytuose atsiminimuose J. Basanavičius be jos tikslo pasaulietiskai šviesti lietuvius teigia galvojus apie platesnį užmojį („daryti eksperimentą“), ar įmanoma būtų per laiką lietuvius, kuriuos istorija buvo pastūmusi į prapultį, išvaduoti ir sugrąžinti tautai individualumą („Jau jeigu, kaip mes tuomet žinojom, daugelis kitų tautų, kaip graikai, rumunai, bulgarai, serbai, čekai, su kurių atgijimo procesu mums buvo tekę ant vietos labai iš arti susipažinti, iš sunkesnių vargų, nelaimių išbrido, atsigaiveliavo ir šiandien, kaippo tautos, įėjusios turi joms priderančias vietas, tai argi jau būtų, tarėmės, lemta mūsų, rasi seniausiai ant žemės tautai pražūti, jokio pėdsako kultūroje ir omenyje žmonijos nepalikus?“⁵). Prahoje gyveno nuo 1882 m. gruodžio 19 d. iki 1884 m. vasario 1 d. Štai Ellės (taip J. Basanavičius autobiografijoje vadina žmoną, sujungęs pirmojo jos vardo paskutinį ir antrojo pirmąjį skiemenis) atminimų albume 1883 m. spalio 31 d. posmelis vokiškai, pasirašytas kriptonomu „jb.“: „Taip kaip fleitos garsai, taip šviesiai, taip aiškiai, taip švariai kaip ryto žara toks visada turi būti gyvenimas“⁶. Kad būsimoji žmona nebuvo eilinė Prahos mergina rodo sesers Marie Mohl rugpjūčio 30 d. įrašas prancūziškai:

Tai nuo mūsų apdairaus protingumo priklauso gera ar bloga fortūna [laimė ir sėkmė pasulyje]. Vis dėlto yra netikėtų įvykių, kurie dažnai atveria geruosius planus, susijusius su žmogiškąja išmintimi. Ne visada guviausias [greičiausias] tas, kuris laimi lenktynes, ir stipriausias, kuris pasiekia pergalę.⁷

1878 m. medicininiame kalendorėlyje įsirašo moto iš Ovidijaus kūrybos: „Ką darai, daryk protingai ir žiūrėk tikslo“ ir eilutę iš A. Mickevičiaus „Vėlinių“ trečiosios dalies „Vienatvė – išminčių mokytoja...“⁸. Tas pačias frazes kartoja 1879 m. užrašuose (f. 2-2), o pirmąją palieka ir autobiografijos metmenyse (f. 2-47). Tačiau 1936 m. paskelbta autobiografija palydima romėnų poeto Lukiano fraze „Įžytaus vardo šešėlis“ („Stat magni nominis umbra“). Minėtuose autobiografijos metmenyse yra ir kitų žinomų sentencijų: „Platonas draugas, bet didesnis draugas – tiesa“, „Esu žmogus ir nieko, kas žmogiška, nelaikau sau svetima“.

⁴ *Lietuwszkijie raszta i ir raštiniukai*. Raszliaviszka peržvalga paregta Lietuvos mylėtojo. Tilžė, 1890, p. 188, 190.

⁵ Iš istorijos mūsų atsigaiveliavimo (1873–1883). Atsiminimai D-ro J. Basanavičiaus, Dvidešimtinės „Ausros“ sukaktuvės (1883–1903). Perspausdinta iš *Varpo* Nr. 3. Tilžė, 1903, p. 23.

⁶ LLIR, f. 2-2205, l. 37. Pažodinis Vytauto Vanago vertimas.

⁷ Ten pat, l. 23.

⁸ LLIR, f. 2-1 (kalendorėlių ir užrašų knygelių lapai nenumeruoti).

Svarbu atkreipti dėmesį į J. Basanavičiaus santykį su pozityvistine lietuvių atgimimo tendencija, kaip suvalkiečiui ganėtinai patrauklia, atstovaujama Petras Vileišio ir Vinco Pietario. Mykolas Biržiška, rašydamas apie tėvo Antano medicinos studijas Maskvoje, pabrėžia jo artimumą lenkų pozityvizmui, atsisakant plačių užmojų dėl pilko kasdienio „organinio“ darbo⁹. Recenzuodamas V. Pietario parengtą „Trijų pamokslų apie gospadorystę“ vertimą iš lenkų kalbos, su P. Vileišio pratarne ir lėšomis išleista, J. Basanavičius pažymi bendrą su P. Vileišiu nuostatą, kad tikroji apšvieta tvirtus pamatus turi tik tuomet, kada mes pažįstame ne vien pačius save, bet ir „milžinišką gamtą (naturą), su kuria mūsų gyvenimas taip standžiai sujungtas“. Toliau tikslina, jog reikia pažinti tiek dvasinius, tiek kūno reikalus, žinoti, kas jam naudinga, o kas pavojinga, taip liaudies švietimą gydytojas susiaurina iki sanitarijos ir higienos žinių platinimo¹⁰. 1903 m. atsiminimuose apie „Aušros“ gimimą, prisimindamas ginčus su V. Pietariu latvių tautinio judėjimo pasiekimų kontekste, teigia praktinių gyvenimo žinių reikšmės ir naudos ūkininkams neginčijęs, bet ne kartą bandė įrodinėti, kad realių mokslo žinių negana, nes praturtėjusių lietuvių pavyzdžiai rodo, kaip greitai išsižadama lietuvių, todėl gerėjant materialinei būklei tautą reikia pažindinti su praeitimi, istorija, tik paremtas tautišku, tautinės dvasios gaivinimu ir pakėlimu lietuvių švietimas įgis realius pagrindus¹¹. Vaclovas Biržiška teigė, kad jam artimesnė buvusi pozityvaus darbo krašte ieškojusi nerevoliucinių kultūrininkų grupė, nors per didelis P. Vileišio ar V. Pietario pozityvizmas jam taip pat buvo svetimas, bet su tokiais žmonėmis galėjo dirbti kartu¹². Danieliaus Alseikos rašyta, kad lietuvių studentai Maskvoje skaitė Varšuvos pozityvistų A. Svientochovskio leidžiamą „Przegląd Tygodniowy“, besimokydamas jį prenumeravo ir J. Basanavičius¹³. 1878 m. vasario 22 d. kalendorėlyje jis lenkiškai įrašė: „Siekis skleisti švietimą turi tapti gyvenimo tikslu“ (f. 2-1). Ten pat pasirašė medicinos studentai Vincas Pietaris, Matas Oleka, Jonas Kudirka, apsisprendę irgi laikytis tokios nuostatos. Matyt, bandyta įkurti lietuvių studentų draugijos užuomazgą. P. Vileišis 1877 m. kovo 16 d. iš Peterburgo J. Basanavičiui rašė: „Taigi, nedelsdami ir neašarodami turime blogą padėtį atitaisyti, kad nors truputį „žmonės prasti“ būtų „mokyti“, o po dvejų metų pripažino, kad maskviškiai lietuviai studentai turi daugiau idėjų nei besimokantys Peterburge¹⁴. P. Vileišiui baigus mokslus, Peterburgo lietuvių studentų ratelį sudarė 30 narių, iš kurių tik Jonas Bulota, Vladimiras Zubovas, miškininkas Jonavičius, Jonas Kymantas ir jo sužadėtinė Zofija Onufrovič suprato lietuviškai. Kai 1882 m. rudenį iš Maskvos atvykęs

⁹ Biržiška M. *Anuo metu Vieksniuose ir Šiauliuose*. Kaunas, 1938, p. 16.

¹⁰ *Vienybė Lietuvinikų*, 1891 gruodžio 23, nr. 50, p. 601.

¹¹ Iš istorijos mūsų atsigavėliavimo (1873–1883), p. 18–19.

¹² Biržiška Vacl. Dr. J. Basanavičius 1851.XI.22–1927.II.16. *Mūsų žinynas*, 1927 kovo 4, nr. 35, p. 123.

¹³ Alseika D. *Lietuvių tautinė idėja istorijos šviesoje*. Vilnius, 1924, p. 54.

¹⁴ Vileišis P. *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 2004, p. 558, 567.

Jonas Šliūpas pasiūlė priimti savo surašytus lietuvių kalba įstatus, ratelis paio¹⁵. Taigi, liberalesnėje nei oficialios sostinės aplinkoje gimusių idėjų ir iniciatyvų būta brandesnių ir daugiau, kita vertus, Maskvoje telkėsi kelis kartus gausesnė lietuvių studentų kolonija. Vėliau V. Pietaris atvirame laiške buvusiam „Aušros“ redaktoriui J. Šliūpai priekaištavo, kad laikraštis pasirinkęs adresatu inteligentus, o lietuviai – artojai ir katalikai – negavo ūkinių žinių, negalėjo rasti tinkamo religinio ir dorinio turinio tekstų. Sumanytojų galvose subrendę idealai buvo realizuoti per anksti, geidžiant greito šuolio tautos gyvenime, todėl „Aušra“ žlugo. Reikėjo skubėti lėtai¹⁶.

J. Šliūpo „Lietuviškųjų raštų ir raštininkų“ recenzijoje J. Basanavičius 1891 m. lapkričio mėnesį pažymi, kad pati Lietuva tampa apšviestiesniųjų lietuvių idealu („Lietuva dėl lietuvių“). Išsilaisvinimas iš dvasinio lenkų jungo, kurį pradėjo pirmasis lietuvių patriotas M. Daukša, tęsė D. Poška, S. Daukantas, M. Valančius, neįmanomas be lietuvių kalbos gynimo, tautos dvasios gaivinimo, be susidūrimų su svetimais elementais, ypač su lenkais ir rusais. Šie barbariškais darbais per laiką pelnys dar didesnę neapykantą¹⁷. Toliau aiškino, kad kryžiuočiai ir lenkiška bažnyčia sunaikino lietuvišką civilizaciją, o rusai iki 1863 m. sukilimo palikę mūsų tautą lenkų įtakai, po jo sugriebė, įvesdami Lietuvoje velnišką rusifikacijos sistemą, norėdami „sistematiškai į maskolius paversti“¹⁸. Spaudos draudimas užkirto kelią lietuviams į švietimą gimtąja kalba, o visokie sulenkėję vedliai 30 metų platina lenkišką „patriotizmą“ – lenkina po katalikybės skraiste. J. Basanavičius, ketindamas 1898 m. prieš Jonines aplankyti Prūsijos lietuvius ir susipažinti su jų judėjimu ir dalyvavimu landtago rinkimuose, kelionės per Rumuniją, Galiciją įspūdžiuose birželio 17 d. Krokuvėje parašė, kad pirmasis lenkintojas Jogaila „už mergą pardavė Lietuvą lenkams...“¹⁹ Vydūno liudijimu, atvykęs į Tilžę J. Basanavičius dažniausiai kalbėjo apie tautos praeitį ir jos ateities perspektyvą. Jam lietuviškumas buvo vertybė, kurią vertinti dera kiekvienam lietuvių kilmės žmogui. Vydūnui gi tautiškumas, žmogaus gaunamas gimstant, regėjosi neišvengiamas siekiant gyvenimo prasmėje glūdinčio „šviesesnio žmoniškumo“. Tačiau po 1912 m. J. Basanavičius skundėsi, kad gausėja tokių, kurie kiek įgalėdami įrodinėja tarp lietuvių esant tik „niekybes ir blogumus“, o kilnius, tautai gera nešančius darbus linkę apšaukti niekšiškais. Per susitikimus 1920 m. ir vėliau atrodė, kad vis mažiau beturi kunigaikštiškos laikysenos, nėra tikėjimo lietuviškumo vertybių spinduliavimu, kuris buvo jo gyvumo galia, o siela vis labiau niaukiasi²⁰.

¹⁵ Bulota J. Prieš Aušrai išauštant. *Tėvų žemė*, 1935 gruodžio 8, nr. 44, p. 2.

¹⁶ Senas Lietuvys [V. Pietaris]. Atvira gromata į p. Joną Szliupą. *Apšvieta*, 1893, nr. 14–15, p. 828–830.

¹⁷ *Vienybė Lietuvinikų*, 1891 lapkričio 26, nr. 47, p. 564.

¹⁸ Sapalius J. Musu kaimynai ir lietuviszka kalba. Ten pat, 1891 gruodžio 16, nr. 50, p. 598.

¹⁹ Birsztonas J. Isz keliones. Ten pat, 1898 liepos 21, nr. 29, p. 347.

²⁰ Vydūnas. Kaip aš patyriau dr. J. Basanių. LCVA, f. 851, ap. 1, b. 14, l. 169–172.

AUŠROS PRIEANGYJE

Andrius Vištelis 1883 m. kovo 17 d. laiške J. I. Kraševskiui pranešė:

Mes keturiose steigiame naują lietuvišką mėnesinį laikraštį „Ausra“, kuris bus pradėtas leisti Ragainėje nuo ateinančio balandžio 1-os. Tai aš, dr. Basanavičius, šiuo metu praktikuojantis Prahoje, dr. Zauerveinas ir anas [Jurgis] Mikšas, kuris Tėveliui praėjusiais metais rašė pasveikinimą. Pastarajam, kaip Prūsų piliečiui, patikėjome redagavimą.²¹

1885 m. gruodžio 22 d. laiške lietuvių tautinio judėjimo pagyvėjimą susieja su faktu, kad išpirko porą šimtų egzempliorių „Vitolio raudos“ vertimo, bei „Aušros“ pasirodymu ir pažymi, jog „kai kurie lenkai niršta ant maištininkų lietuvių už atsiskyrimą ir nenorą sulenkėti, o kai kurie netgi drįsta vadinti šnipais ir pan., nors lietuviai nieko kito apie politiką nerašo, tik kartais paliečia istorinius faktus“. Toliau džiaugiasi ir bando spėti, kokia galima lietuvių ir lenkų santykių linkmė:

Kad lietuviai toliau nesileis lenkinami, bent jau apsišvietusieji, kurie į rankas gavo „Aušrą“, tai daugiau negu tikra, bet ar dvi tautos negalėtų pasilikti santaikoje, nepaisant skirtingos kalbos, ypač būnant po okupanto jungu, tą sunku pasakyti, nes kaip matome, lenkai stengiasi visokiais būdais lietuvius paversti lenkais – kalbos skirtumas jiems kliudo. O nežino, kad dėl savo kalbos anksčiau taps rusinimo auka, nes ji yra artimesnė rusų kalbai, negu lietuviai, jeigu jie laikysis senosios protėvių kalbos.²²

Laiške J. I. Kraševskį laiko „Aušros“ dvasiniu tėvu, nes per pokalbį apie liaudies švietimą 1880 m. Drezdene, pasiūlė leisti „nors menkiausią laikraštį“, o grįžęs A. Vištelis mintį pranešė keliems lietuviams ir „pradėjo beveik keturiose leisti mėnraštį“. 1903 m. jis rašė, kad viešnagės Drezdene metu J. I. Kraševskis kalbėjo, jog tautos, neturinčios savo „istorijos, literatūros nė vadovo“, nutausta ir nyksta, norint sulaukyti nutautėjimą reikia tautinio laikraščio, „nors lengviausios traszos įturio, o pamatysit, kas atsitiks!“²³

PASTANGOS LEGALIZUOTI AUŠRĄ IR SANTYKIŲ SU LENKAIS KLAUSIMAS

Svarbiausieji įrašai užrašų knygelėse iš Prahos laikotarpio 1883 m.: sausio 23 d. „Raštas in Mikšą su prospektu laikraščio „Auszra“, 29 d. „Raštas in Mikšą su prakalba dėl „Auszros“, balandžio 13 d. „1 N „Aušros“! (f. 2-6). Gavęs pirmąjį numerį, jau balandžio 22 d. J. Basanavičius rašo prašymą legalizuoti laikraštį vidaus reikalų ministrui D. Tolstojui („In grafą Tolstoj, ministrą“) ir laišką kunigui Jonui Užupiiui

²¹ *Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiui*. Vilnius, 1992, p. 265.

²² Ten pat, p. 273.

²³ Vizstalius A. J. Apie apsiireiskimą „Auszros“. *Vienybė Lietuvininkų*, 1903, nr. 23, p. 270.

(1848–1917), aktyviam poetui aušrininkui, prisidėjusiam prie „Aušros“ platinimo ir vidaus reikalų. Tikėtina, kad gautas numeris pridedamas prie prašymo. Tačiau dar neturėdamas rankose išleistos „Aušros“ vasario 17 d. fiksuoja, kad išsiuntė „Raštą in red[aktorių] „Novoje vremia“ su straipsnio „Dėl lenkų džiaugsmų Lietuvoje“ pradžia ir laišką J. Mikšui. Šiam 1882 m. birželio 8 d. siuntė laišką su pridėta savo fotografija, kas žymi ano meto lietuvių šviesuomenės paprotį – perėjimą nuo oficialaus susirašinėjimo į asmeninę korespondenciją (f. 2-5). 1883 m. kovo 15 ir 29 d. siuncia straipsnio tęsinius, o birželio 22 d. įrašo išsiuntęs atsaką „Lenkai Lietuvoje“ į A. Baranausko kritiką, šiam laišką parašė liepos 14 d., kaip ir J. Mikšui su straipsnių rankraščiais, taip pat laišką V. Pietariui. Galima prielaida, kad kreipimasis į vidaus reikalų ministrą buvo sąmoningas žingsnis, o ne paskatintas M. Davainio-Silvestraičio laiško „Aušrai“ su Raseinių ūkininkų parašais, sukėlusio, kaip pažymi autobiografijoje J. Basanavičius, jaunatviško naivumo viltį, kur prašyta perkelti laikraštį į Kauną ar Vilnių²⁴. 1883 m. birželį redakcijos atsake Jonui Kymantui Peterburge pranešama:

Mes ir labai procevojam ir rašinėjam, kad valdžia pavelytų „Aušrą“ spausdinti Kaune ar Vilniuje. Ale iki šiol dar nei jokios žinės.²⁵

Tai patvirtina ir laiškai rašyti Pranui Smilgiui. Kiek jų buvo išsiųsta, liudija įrašai – kovo 6, 17, 20 d., balandžio 6 ir 26 d. (f. 2-6). Asmeninis J. Basanavičiaus draugas ir reikalų patikėtinis Kazys Aglinskas, provizorius iš Garliavos, 1885 m. gegužės 17 d. laiške informuoja jį, kad P. Smilgiui patikėtas saugoti auksines monetas pardavė ir gautą sumą išsiuntė į Oškabalius²⁶. Birželio 13 d. Petras Kriaučiūnas laiške J. Basanavičiui minėjo lietuviams palankius straipsnius „S. Peterburgskije vedomosti“, už kuriuos kartu su J. Užupiu ir P. Smilgiumi siuntė padėką redakcijai bei kitus ragino tai daryti²⁷. „Aušros“ redakcijos atsakuose P. Smilgius minimas trejetą kartų. 1883 m. pranešta P. Smilgiui Kaune, kad laikraščio išleidimas užtruko, nes „rėdikas“ J. Mikšas dėl persekiojimų turėjo pasitraukti (nr. 6, p. 184), 1884 m. – Bitei (P. Smilgiaus slapyvardis) Kaune, kad 13 rublių gauta (nr. 1–3, p. 103), 1885 m. – Szerengai (poetas J. Užupis) ir Bitei, kad laiškas su penktojo prenumeratoriaus adresu ir „Prakalba į sakmes“ bei „Vaikucziams“ gauta (nr. 2–3, p. 93). 1885 m. „Aušroje“ paskelbė tris korespondencijas apie daraktorius ir apskrities viršininko veiksmus (nr. 4–5, p. 136; nr. 6, p. 167; nr. 7–8, p. 237). Devintajame tų metų numeryje Juozas Andziulaitis-Kalnėnas P. Smilgiui dedikavo Garliavoje parašytas eiles (p. 280–281). Paskutinė P. Smilgiaus publikacija pasirodė J. Šliūpo redaguotame „Lietuviškajame balse“, kur iš Kraslavo Latgalijoje, naujos savo karinės tarnybos vietos, parašė apie lituanistinės knygos

²⁴ *D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija...*, p. 45.

²⁵ Gromatnyczia. *Aušra*, 1883, nr. 4, p. 119.

²⁶ LLIR, f. 2-681, lapai nenumeruoti.

²⁷ Kapsukas V. *Raštai*, t. 10, 1924–1926. Vilnius, 1971, p. 467.

pasirodymą ir vietinių tikinčiųjų persekiojimus (1887 sausio 25, nr. 2, p. 25–26). Viename lapelyje jį apibūdindamas, matyt, 1903(?) m. J. Basanavičius įrašo:

Pranas Smilgius, baigęs 4 kl[ases], oficerius Dono pulko Kaune. Vedęs kokią artistę rusę, perkeltas į Kreslovką (Dinaburgo netoli), kur regis ir mirė sumišusio proto, igėręs, 1889 m. – jis drauge su [F.] Muraška veikė ir buvo rusofilas kaip ir [Andrius] Botyrius.²⁸

Išlikęs 1884 m. gruodžio 10 d. laiškas J. Basanavičiui rodo gana artimus santykius ir aktyvų dalyvavimą „Aušros“ reikaluose. P. Smilgius dėsto:

Mielas Brolau! O tai da nesenei tik gavau 7 ir 8 numerius Auszros. Ji labai sunkiai pareina pas mus, rubežius dabartes drucziai užstotas, labai vaktuoja. Ką padarysi, reikia laukt, mažu bus permaina šiokia tokia, šiandien da nieko gero pas mus nematyt, ką tokia tai sunkyn: Auszra, girdėt, suvis geradėjai neužkenčia, gaudo, nēr suvis nadėjos, kad nors kada nors pavelitų druką, nieko apie tai pas mus negirdėt, nes tik ir žinom: „govori po ruski“. Skaitant Tamstos „isztrauką“ randu, kad tai mūsų Trakai, Trakinai, Vilkrakiai /kaimas ant Šešupės kranto/, Troki /lenkai ir rusai taip vad[ina] m[iestą]/, Trakiszke /kaimas/, Trakinis /gaspadorius, mano pažįstamas/ vis tai tas pats ką ir Trakija /Graikų arba Turkų žemėje/ [...] Matai, brolau, jau 10 diena gruodžio kai pradėjau gromatą rašyt, o dabartės ir baigsiu. Daug laiko prabėgo, daug viso ko persimainė, tik mūs rūpesčiai tie patys. Jau ir 85 metai nuo užgimimo didžiojo mokytojaus, bet jo mokslas tai ir šiandien nesuprantamas. Jeigu kas iš mūs norėtų gyvent pagal Jo žodžius, būtų tuojaus pakartas... Dieve gelbėk nuo šito visko...²⁹

Toliau pasigiria, kad J. Užupį, spausdinusį eiles lenkų savaitraščiuose, paakinęs rašyt lietuviškai, nes tada išgarsės, o pas lenkus „aukštu nebus“, turis apie 40 eilėraščių, išleidus būtų gera knygutė „a la Kriloff“, apie 20 jau išsiuntęs „Aušrai“.

Mūsų laikais apie P. Smilgių žinių veik nėra. Domas Kaunas yra spėjęs, kad „Niamuno sarge“ Bitės slapyvardžiu paskelbė prozos bandymų³⁰. Kitur rasime, kad rūpinosi lietuviškos spaudos draudimo panaikinimu, kartu su J. Šliūpu 1884 m. kovą dalyvavo vietos inteligentų pasitarime pas P. Kriauciūną Marijampolėje, kur apsvartytas grupės aušrininkų memorandumas Varšuvos generalgubernatoriui Josifui Hurkai dėl priemonių lietuviškai spaudai atgauti³¹. Pasitarimo data apytikriai sutampa su pradžioje paminėto būsimos J. Basanavičiaus žmonos laiško data (kovo 20 d.).

Apie grafą Dmitrijų Tolstojų (1823–1889) autobiografijoje užsiminta keletą kartų: visų pirma, kaip apie švietimo ministrą, lankiusį Marijampolės gimnaziją ir pagyrusį IV klasės mokinį J. Basanavičių už gerą lotynų kalbą. 1905 m. sausio 16 d. kreipimesi, rašytame iš Varnos, į tuometinį vidaus reikalų ministrą kunigaikštį

²⁸ LLIR, f. 2-607, l. 1.

²⁹ Ten pat, f. 2-1399, l. 1–2.

³⁰ Kaunas D. *Aušrininkas tautinio atgimimo spaudos kūrėjas Jurgis Mikšas*. Vilnius, 1996, p. 88.

³¹ Kaluškevičius B., Misius K. *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai 1864–1904*. Vilnius, 2004. „Aušra“ naują generalgubernatorių sutiko palankiai, nes jis lietuvių kilmės ir gali panaikinti spaudos draudimą (*Maskolija*, 1883, nr. 4, p. 117.).

Piotrą Sviatopolk-Mirskį (1857–1914), prašydamas leisti grįžti į Lietuvą, J. Basanavičius pažymi, kad, sumanius steigti „Aušrą“, norėta ją legalizuoti ir prašyta pirm-tako grafo D. Tolstojaus leisti spausdinti Vilniuje arba Kaune³². Atsakymo nesulaukė, nes ministras buvo atstatydingas.

J. Basanavičiui charakteringa pozicija išdėstyta straipsnyje, kuriame reaguota į Poznanės lenkų laikraščio publikaciją³³. Jame kaltina, kad pamiršę unijinį šūkį „Laisvi su laisvais, lygūs su lygiais“, laiką Lietuvą lenkiškoms žemėms. Lietuviai per ilgai pasitikėjo peršama „brolyste“. Lietuvos praeitį apdainavę ir aukštinę A. Mickevičius, L. Kraševskis, J. Chodzka ir kiti kilę iš Lietuvos, jų gyslomis teka lietuviškas kraujas. Kad rašė ne lietuviškai, tai nusikalstamos lenkų įtakos pasekmė, o lietuviai lenkų kultūrai nieko neskolingi. Jeigu juos laiko kitoniškai kalbančiais lenkais kaip bretonus ar baskus prancūzai ir lenkiški laikraščiai malonėja leisti tokiais save laikyti, tegul bent pikta nepuola. Pirmieji „Aušros“ numeriai jokios politikos nelietė, rūpinosi kaip savomis jėgomis gairinti tautą, o pasirinktas švietimosi kelias gimtąja kalba neturi kelti priešiško ir kaltinimų vienybės skaldymu, antilenkiškų nuotaikų kurstymu, vykdant Rusijos ar Prūsijos valią. Matoma gana kategoriška laikysena įpykdžiusio užsienio lenkų leidinio atžvilgiu, kas vėliau beatodairiškai taikyta, vertinant vietinių lenkų požiūrius.

J. Šliūpo kelionė į Varšuvą buvo susijusi su siekiu legalizuoti „Aušrą“. 1903 m. J. Basanavičius rašė, kad, paklausęs A. Vištelio protestu, išbraukė savo kaip redaktoriaus pavardę ir sutiko įdėti „Lietuvos mylėtojus“, kas atvėrė duris anarchijai³⁴. Tai greičiau pasiteisinimas dėl laikraščio žlugimo, o realybė – kitokia. Buvęs redaktorius J. Šliūpas laiškuose iš Amerikos gynėsi, kad 1883 m. rusų laikraščiai palankiai rašė apie lietuvius ir būta vilčių, jog padėtis palengvės, tačiau Varšuvoje nieko gera nesužinojo³⁵. Redakcija, atsakydama A. Vilkutaičiui („V. Maskvoje“), kaltino Prūsijos valdžią, kuri, išvariusi J. Šliūpą, siekė sužlugdyti laikraštį, o sleidžiamas gandas, kad „Aušra“ nori lietuvius su lenkais suvienyti – pikčiausias melas³⁶. Aušrininkų įvaizdis, kylantis mums, perdėm romantizuotas. Štai J. Šliūpas 1884 m. kovo 8 d. rašo A. Višteliiui:

[...] be politikos šiandien nieko padaryti negalime, o politikauti reikia ir su kunigais, ir su vyresnybėmis. Taigi norint iš manęs juokiesi už politikavimą, vienok aš matau, kad tikrai tokiu būdu tėra galima ką gero padaryti. <...> Matau, jog gyvenime mekiavelizamas ši

³² *D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija...*, p. 16, 55. Didesnės prašymo ištraukos paskelbtos: D-ras J. Basanavičius. Iš mano atsiminimų emigracijos ir Vilniui grįžimo laikų. *Vienybė* (Bruklinas), 1925 spalio 29, nr. 130, p. 2. Tai paskaitos, parengtos remiantis autobiografijos tekstu ir skaitytos 1925 m. gegužės 17 d. Lietuvių mokslo draugijos susirinkime, Vilniuje, tekstas.

³³ Birštonas. „Auszra“ ir „Dziennik Poznanski“. *Aušra*, 1883, nr. 7, p. 185–196.

³⁴ Dr. Basanavičia. Iš „Auszros“ gyvavimo, *Vienybė Lietuvnikų*, 1904, nr. 36, p. 427.

³⁵ J. Szl. Gromatos iz Amerikos. *Aušra*, 1884, nr. 10–11, p. 363.

³⁶ Ten pat, nr. 7–8, p. 288.

tą gali padaryti – šiandien; užtai, nors aš niekada nebuvau mėginęs apsidangstyti tuomi, kuomi neesmi, vienok dabar dėl naudos Lietuvos tai padarysiu ir jau darau.³⁷

Rami laikysena ir viešas „nepolitikos“ deklaravimas lietuvių laikraščiams būdingas ir vėliau, pavyzdžiui, 1908 m. gegužės 18 d. laiške Juozas Tumas-Vaižgantas klausė Antano Dambrausko-Jakšto dėl aktyvesnio atkirčio lietuvių judėjimo priešininkams – santūri „Vilties“ laikraščio laikysena, niekam nekliudant, pražūtinga („Neerzinome ir seniau, o dėl to mus naikino ir naikina“), reikia gintis. Tik kuo kliautis – savimi ar Sąjunga lietuvių kalbai gražinti į Romos katalikų bažnyčias Lietuvoje – dramati-zavo viltininkų pastangas Vilniuje redaktoriui³⁸. Politika kaip naujas dalykas tautinio judėjimo veikėjams buvo dar labai abstrakti sritis, o ir realybė jos įtakos perspektyvą vertė laikyti neartima ateitimi, tačiau bandymų pakako. Siekdamas kompromiso su lenkais vasario 25 d. J. Šliūpas parašė pirmąjį laišką „Dziennik Poznanski“ redaktoriui ir pasijuokė iš lenkų spaudos, numarinusios „Aušrą“ prieš jai mirštant, laikraš-tis tebeeina, perkėlus spausdinimą iš Ragainės į Tilžę, kaltinimus separatizmu neigė argumentu, kad nėra vienos valstybės, atmetė ir priekaištą apie rusų valdžios ranką leidžiant „Aušrą“, galestavo, kad lenkai nenori būti lietuvių draugais, todėl laikui bėgant bus sunku kalbėti apie bičiulystę. Savo atsiliepime lenkų laikraščio redaktoriui pažėrė daug sentimentų ir meilių pasisakymų apie Lietuvą, bet ateitį jis matė tik sudarius uniją su Lenkija. Apibendrinamas susirašinėjimą J. Šliūpas straipsnyje „Bičiulystė“ priminė, kad Lietuvoje auga nauja tikrai lietuviška šviesuomenė, kilusi iš liaudies, kuri bičiuliškai vertina lenkus, pripažįstančius teisę lietuviams būti savitais ir turėti žmogaus bei piliečių teises. Antrajame laiške, rašytame kovo 4 d., J. Šliūpas patikino, kad jis pats niekadados nebuvo lenkų priešu ir negalvojęs, jog nuo draugystės su lenkais priklausytų Lietuvos ateitis³⁹. Kovo 14 d. jis pabėgo iš Prūsijos į Lietuvą ir ilgesniam laikui apsistojo pas Mečislovą Davainį-Silvestraitį, kuris atvežęs į Kauną supažindino J. Šliūpą su karininku P. Smilgiumi⁴⁰. P. Vileišis savo „Mano laike 33 metų darbų dėl lietuvių spaudos atsiminimuose“ J. Šliūpą vadina karščiausiu draugu, nes širdingiau nei J. Basanavičius „ėjo prie tikslo“, nors netenkino „Aušroje“ pasitaikę politiniai momentai, reikėjo saugotis ir leisti švietėjiškas knygutes, skirtas liaudžiai⁴¹. Legalios veiklos linkmę rodo ir jo 1882 m. liepos 10 d. laiškas, raginantis lietuvių kalendorių leisti ne Prūsijoje pas Martyną Šernių, o Peterburge, nes nauda, jo nuomone, – legaliai spausdinti pigiau ir dar kartą rusų valdžiai primintų lietuvių reikalą, suteiktų norą veikti, o gabenti per sieną slapčia – negerai. Rugsjūčio 14 d. rašo, kad

³⁷ LLIR, f. 1-850, l. 1.

³⁸ VUBRS, f. 1-F118, l. 84/2.

³⁹ J. Szl. Bicziulistė. *Aušra*, 1884, nr. 1–3, p. 64–71.

⁴⁰ *Aušrininkas Jonas Šliūpas, Medžiaga jo biografijai ir Lietuvos kultūros istorijai*. Redagavo J. V. Girdvainis. Kaunas, 1934, p. 11.

⁴¹ Vileišis P. *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 2004, p. 536.

susidėti su caro valdžia prieš lenkus, kaip bemaž daro jaunalatviai – tolygu nusižeminti⁴² („Lįsti gi tiesiai gudams į gerklę reikia luktelėti, nes įpulti visuomet bus laikas, bet vargu bus išsitraukti.“). Tad, kol kunigai ir „obyvatieliai“ palankiai vertina liaudies švietimą, konfliktuoti su jais ir ponais yra prapultis⁴³.

Maskvos lietuvių studentų vardu Antanas Vilkutaitis 1884 m. kovo 6 d. laiške Jonui Šliūpai karštai rašė:

[...] šnekėdamas su Novoje Vremia apie išnaikinimą „polskoj zloby“, o su Dziennik Poznanskiu apie „dzialanie w duchu pojednawczym z Polakami“ (Tamista 1) darai gėdą visai lietuviškai inteligentijai ir rašliavai, 2) pavelini, rasi, ant ilgo laiko, daleidimo lietuviško spausdinimo ... Lietuvoje!⁴⁴

„Aušrą“ redagavęs J. Šliūpas atsakė:

Norite, kad „Aušra“ lenkus ir be reikalo kapotų! „Aušra“ ieško tiktai teisybės; neteisingai ji nenori nieko erzinti. Gali būti, kad maskoliai, girdėdami „Aušroje“ nereikalingą pasiūlymą iš lenkų, pasidžiaugtų begėdyste lietuvių ir leistų spausdinti liet. knygas lotyn. literomis. Bet toks darbas apgėdintų lietuvių inteligentiją; tiktai tamstos kitaip samprotaujate. Lietuviai nori eidami keliu teisybės atgauti tai, kas nuo jų atimta neteisingai. Padori žmonės niekada negali atsilenkti nuo tokio kelio. Lėlytusi [pataikautų?] prispaudėjams – tai ne „Aušros darbas.“⁴⁵

Konstantinas Šakenis siejo J. Šliūpo atvirus laiškus Poznanėje leidžiamo „Dziennik Pozananski“ redaktoriui su F. Muraškos publikacijomis monarchistinėse „Moskovskije Vedomosti“, kur įžvelgė galutinį lietuvių atsitraukimą nuo lenkų ir suartėjimą su rusais⁴⁶. Žinia, J. Šliūpo laišakai Prūsijos valdžios buvo įvertinti kaip panslavizmo propaganda, kaltinimai vokiškoje spaudoje nesiliovė ir redaguojant J. Mikšui, o baigėsi viešais pasiaiškinimais Lietuvių literatūros draugijos susirinkime 1885 m. sausį⁴⁷.

Jonas Totoraitis straipsnyje, skirtame spaudos atgavimo dešimtmečiui, pažymėjo „Aušros“ raginimus ūkininkams per valsčių sueigas rašyti prašymus carinei valdžiai, kad vėl leistų spaudą lotyniškėmis raidėmis⁴⁸. Ypač to tikėtasi po Aleksandro III karūnacijos 1881 m. Tokia taktika greit nuvylė ir naują masinę prašymų kampaniją lietuvių inteligentai inspiravo atėjus į sostą Nikolajui II. Tai susiję su tikėjimu į gerą carą, valdžios pareigūnų palankumu valstietišškai lietuvių tautai. Pats Šliūpas broliui Stanislovui

⁴² J. Tumas-Vaižgantas užsimena, kad lietuvių studentai XIX a. aštuntajame dešimtmetyje daug svarstė apie lietuvių ir latvių tautų vienybę, kas galėjo būti sukelta čekoslovakizmo idėjų. (Tumas J. Apie šių dienų latvius. In *Antrosios Marijampolės paskaitos*. Vilnius, 1910, p. 26.)

⁴³ Vileišis P. *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 2004, p. 573, 575.

⁴⁴ Kapsukas V. *Raštai, t. 10, 1924–1926*. Vilnius, 1971, p. 416.

⁴⁵ Gromatu skardinė, Maskvos Lietuviams. *Aušra*, 1884, Nr. 4, p. 150.

⁴⁶ Šakenis K. „*Auszra*“ ir jos gadyne. Kaunas-Marijampolė, 1933, p. 69–70.

⁴⁷ Isz Lietuvos, Tilžė. *Aušra*, 1885, nr. 2–3, p. 57–58.

⁴⁸ Totoraitis J. Spaudos atgavimas. *Šaltinis*, 1914 gegužės 5 (balandžio 22), nr. 18, p. 280.

1882 m. vasario 1 d. laiške dėstė, kad „turi ir mūsų kraštas gerą širdį ant viešpaties, mūsų žmonės yra prie jo prisirišę, ir ne veltui, nes gudų viešpačiai padarė daug labo dėlei mūsų“⁴⁹. Įkliuvę M. Valančiaus organizacijos knygnešiai valstiečiai 1871 m. atsi-pirko lengvesnėmis bausmėmis nei kunigai, nes tardytojai manė, kad, neseniai iš bau-džiaivos paleisti ir ką tik gavę piliečių teises, jie buvo dar nepasiruošę savarankiškiems veiksmams prieš vyriausybę⁵⁰. Taigi, padėka už „geresni“ baudžiaivos panaikinimą davė pagrindą procaristinėms nuotaikoms pasireikšti. „Aušra“ buvo gana nuolankus laik-raštėlis, norėjęs geruoju įtikinti lietuvių tautos priešininkus, kad jie neslėgtų, kovon nestojo, vengė politikos, atiduodama duoklę praeičiai ragino per ją susiprasti, aiškino, jog lietuviai turi lygias su kitais teises laisvei ir laimei⁵¹. Šitaip mūsų spaudos pirm-gimis apibūdintas Jurgio Šaulio redaguotose „Klaipėdos žiniose“, pabrėžiant teiginį apie laikraščio vaidmenį telkiant lietuvių inteligentus. Taip manė poetas Juozas Butkus (Butkų Juzė), 1924 m. baigęs Jenos universitetą, parašęs diplominį darbą apie senovės tikybos liekanas lietuvių dainose, visada likęs kairiųjų simpatiku.

Pirmajame „Aušros“ numeryje pateikta žinia, kad 1883 m. sausio pabaigoje pasi-rodė manifestas, kur pranešama apie būsimą caro Aleksandro III karūnaciją Maskvoje gegužės mėnesį. Tai žadino lietuvių viltis, kad bus sugrąžinta teisė spausdinti lotynišku šriftu, naudotu beveik tris šimtus metų⁵². Prahoje gyvenantis J. Basanavičius turėjo bent aprobuoti spausdinamą tekstą. Aprašant sutiktuves Peterburge, po karūnacijos senajoje sostinėje, pakartojama mintis – lietuviai taikinga ir rami ūkininkų tauta, nekelianti rankos prieš Rusijos ar Prūsijos valdžią. Lenkai sukėlė 1863 m. maištą ir įtraukė mažumą lietuvių. Dabar lenkiškai spausdinti galima, o lietuviškai užginta. Vidaus reikalų ministras grafas D. Tolstojus kaip išmintingas vyras greit atstatys tei-sybę ir duos lietuvių kalbai tiek laisvės, kiek turi lenkiškoji⁵³. Tad balandžio 22 d. J. Basanavičiaus prašymas ministrui legalizuoti „Aušrą“ tiesiogiai susijęs su Aleksan-dro III manifestu karūnacijos senajoje sostinėje proga.

J. Šliūpas, pasak V. Merkio, tikėjo carų palankumu valstietiška tautai. Teigia, kad 1882 m. lapkričio 7 d., prašydamas vidaus reikalų ministro leisti tradicinį raidyną, aiškino, jog legalizavus spaudą valstybė įsigis tinkamus piliečius, lietuvių atsivadimą ir dėkingumą, apginkluos juos prieš slaptą maištavimą, galės padedant cenzūrai ste-bėti Lietuvoje atsirandančias mintis ir, be to, nepaliks lietuvių tolesnei lenkų kultūros įtakai. Kai kurios mintys buvo perkeltos į J. Gurkai rengtą memorandumą. Vizitą į Varšuvą kildina iš „Aušros“ vadovų noro laikraštį laikyti prie legalumo ribos ir jų vilties, kad Rusijos vyriausybė bei žemesnieji valdininkai turėtų patikėti laikraščio

⁴⁹ Vaclovo Biržiškos išrašo iš minėto laiško citata: Merkys V. *Knygnešių laikai 1864–1904*. Vilnius, 1994, p. 142.

⁵⁰ Ten pat, p. 244.

⁵¹ B. Jz. [Butkų Juzė – Juozas Butkus]. Du lietuvių tautinės sąmonės atbudimo laikotarpiu. *Klaipėdos žinios*, 1924 lapkričio 23, nr. 246 (priedas).

⁵² Svetur. *Aušra*, 1883, nr. 1, p. 23.

⁵³ Ž. Petropile. Ten pat, nr. 3, p. 85.

lojalumu⁵⁴. 1884 m. pradžioje studentas Antanas Buivydas sausio 22 d. rašė iš Maskvos Vincentui Aleksandravičiui apie girdėtus gandus, jog caras leisiąs lietuviams spaudą lotyniškais rašmenimis ir įves lietuvių kalbą mokyklose, kad apsaugotų lietuvius nuo „apsilenkinimo“⁵⁵.

Nesigilinant į aušrininkų pasitarimo Marijampolėje pas P. Kriaučiūną smulkmenas, akivaizdu, kad buvo susirinkę pagrindiniai laikraščio rėmėjai ir platintojai, aktyvesni to krašto lietuvių inteligentai: veterinarijos gydytojas J. Bulota (1855–1942), mokytojai Tomas Žičkus (1844–1929), Juozas Jasiulaitis (1857–1918), Vincas Staniškis (1850–1920), kunigas ir poetas J. Užupis (1848–1917). Šiuos dalyvius be šeimininko ir atvykėlių – J. Šliūpo ir P. Smilgiaus – pamini K. Grinius, remdamasis generolo Jono Bulotos žodžiais per J. Šliūpo 75-ųjų gimimo metines 1936 m. Kaune⁵⁶. Pats J. Šliūpas tais metais nurodė šešias pavardes ir 10–12 dalyvių skaičių (K. Grinius manė buvus 14)⁵⁷. Išties daug svarbesnis jo teiginys, kad kelionė į Varšuvą buvo paskutinis aušrininkų žygis atgauti legalią lietuvišką spaudą iš carinės valdžios. Julius Būtėnas, specialiai domėjęsis šia tema, apie susirinkusiųjų skaičių ir pavardes nieko nauja nei iš J. Bulotos, nei iš J. Šliūpo neišgavo, pacitavęs pirmojo pasakymą, kad tenai dalyvavo visa tuometinė Lietuva⁵⁸.

Generolo kalboje per J. Šliūpo jubiliejaus minėjimą Kaune, Valstybės teatre, memorandumo esmę sudarė lotyniškosios abėcėlės grąžinimas, nes rusiškų ženklų balsėms išreikšti, ypač „trumpoms, ilgoms, uždarams ir kitoms“, trūksta, o tai nulėmė Varšuvos mokslo apygardos globėjo Apuchtino, kuriam generalgubernatorius raštą nukreipė, patikėtinis ir lietuviškų klausimų ekspertas, Varšuvos VI gimnazijos direktorius Jurgis Gilius, kuris mokytojaudamas Veiveriuose lietuviškai mokė rusų raidėmis ir kas joms tinka, joks kitas raidynas nesąs reikalingas. Globėjas tai paskelbė aplinkraštyje mokykloms⁵⁹. J. Basanavičiaus draugas ir patikėtinis provizorius iš Garliavos K. Aglinskas 1884 m. liepos 17 d. laiške informavo apie savo apsilankymą pas tūlą „Zurkiavicziū“, turėjusį daug pažinčių tarp carinių valdininkų: buvę liepta per spaudą atsakyti, kad leidus lietuvišką laikraštį lotyniškais raidėmis Suvalkų gubernijos lietuviams, tektų steigti panašų ir Kauno gubernijoje, o „šito tai ne norisi“⁶⁰.

Pasitarime dalyvavę inteligentai, dirbdami valdiškose mokyklose mokytojais, rizikuoti nedrįso ir raštą generalgubernatoriui pasirašė tik J. Šliūpas. Platesnė lietuvių

⁵⁴ Merkys V. *Knygnešių laikai 1864–1904*. Vilnius, 1994, p. 140, 141, 142.

⁵⁵ Stud. A. Buivido laiškas V. Aleksandravičiui. *Mūsų senovė*, II t., nr. 3 (8), p. 520–521.

⁵⁶ Grinius K. *Atsiminimai ir mintys, I*. Tubingenas, 1947, p. 200.

⁵⁷ Šliūpas J. *Šis tas apie „Aušrą“*. Kaunas, 1936, p. 28.

⁵⁸ Būtėnas J. Aušrininkų delegacija pas Varšuvos generalgubernatorių. *Naujoji Romuva*, 1937 gruodžio 5, nr. 49, p. 938; To paties. *Aušrininkas dr. Jonas Šliūpas*. Vilnius, 2004, p. 65–69.

⁵⁹ Gen. Bulotos žodis Valst. teatre, sveikinant dr. J. Šliūpą jo 75 metų amžiaus jubiliejaus dienoje. *Tėvų žemė*, 1936 balandžio 3, nr. 6–7, p. 5.

⁶⁰ LLIR, F. 2-681, lapai nenumeruoti.

visuomenė apie kelionę į Varšuvą sužinojo 1903 m. iš J. Basanavičiaus publikacijų. Suglaudus memorandumo reikalavimus (skelbiamas priede) ir motyvus į klausimą, kodėl lietuviams reikia lotyniško raidyno, atsakoma, kad jie konservatyvūs ir prie jo įpratę, lenkai įteigė, jog per rusišką abėcėlę manoma palenkinti lietuvius į pravoslaviją, o žmonės domisi iš užsienio gaunamomis knygomis, kur išjuokiamas caras, dvasininkija ir viskas, kas Rusijai šventa, apsišvietę lietuviai rusofilai dėl lenkų propagandos praranda įtaką liaudžiai, nes apšaukiami separatistais, maskoliais, parsidavėliais, priminta, kad rusų mokslininkai ir ne kurie rusų laikraščiai pritaria lotyniškam šriftui, įrodinėjama, kad reikalinga vietinė lietuviška spauda, kuri pateiktų tikras lenkų neiškraipytas žinias ir valdžios nurodymus, moralinis susivienijimas su Rusija, naikinant lenkų pasėta neapykantą prieš rusus, galimas tik spaudai padedant, reikia mažinti lenkystės atstovų Lietuvoje (sulenkėjusių kunigų) autoritetą, pakeisti inteligentijos idealą, atitolinant nuo Lenkijos, atskirti liaudį nuo lenkų, steigti prorusiškos pakraipos knygų leidimo draugiją. Viename įdomesnių punktų aptariamas moralinis Lenkijos puolimas, atskiriamos lietuviškos teritorijos ir „nusavinami“ rašytojai A. Mickevičius, I. Kraševskis ir kiti, visa tai sumažintų Lenkijos vertę užsienyje ir jos pačios akyse. Spaudos grąžinimas panaikins lenkų klausimą Rusijoje, pranyks nelegalių leidinių kontrabanda, nes vietiniai bus pigesni, bus užčiaupta priešvalstybinė propaganda ir pranyks visokie gandai apie žemės dalijimą, servitutus, privalomos karinės tarnybos panaikinimą, mokesčių mažinimą, o vietinė spauda bus valdžios cenzūruojama. Pabaigoje aptariamas lietuvių kalbos klausimas švietimo įstaigose: tikėjimo dalykai pradžios mokyklose turi būti dėstomi lietuviškai, draudimas mokyti gimtąja kalba naikintinas, nes žemina Rusijos autoritetą ir sukelia nepasitenkinimą tarp žmonių, tada lenkų žinios apie lietuvių kalbos sloginimą mokykloje neteks pagrindo, vietoj lenkų kalbos kunigų seminarijose įvestina lietuvių. Ar šie reikalavimai buvo derinti su J. Basanavičiumi, tiesioginių įrodymų nėra.

J. Šliūpo kelionė į Varšuvą sulaukė neigiamų amžininkų vertinimų. Pirmasis tai padarė J. Basanavičiaus giminaitis iš motinos pusės Juozapas Albinas Herbačiauskas studijoje „Lietuvos atgimimas lenkiškosios idėjos atžvilgiu“, paskelbtoje 1905 m. Krokovoje, veiksmą pavadindamas gėdinga diplomatija, kurios ėmėsi tam tikra „pakvaišelių partija“⁶¹. Mykolas Romeris studijoje apie lietuvių atgimimą šį žygį vadina susitaikėlišku sumanymu, laiko grupelės asmenų akcija, nedavusia jokių vaisių ir neturėjusia įtakos atgimimo procesui. Kelionei paskirtas specialus priedas prie skyriaus apie „Aušros“ periodą. Diplomiškai pateisinama lietuvių judėjimo gaivalingumu ir psichologinėmis „Aušros“ redaktoriaus ypatybėmis, tačiau vis dėlto tas aktas buvo „aukščiausiu laipsniu niekingas“. M. Romeris neabejoja, kad iš J. Šliūpo pusės tai buvo tik „diplomatija“, naivus, nevykęs bandymas apgauti carinę valdžią, siekiant gauti menkiausias kultūrinio vystymosi sąlygas⁶². Leonui Vasilevskiui (Leon

⁶¹ Herbačiauskas J. A. *Lietuvos atgimimas lenkiškosios idėjos šviesoje*. Vilnius, 2001, p. 67–68.

⁶² Romeris M. *Lietuva: studija apie lietuvių tautos atgimimą*. Vilnius, 2005, p. 75–82.

Wasilewski) lietuvių inteligentų patriotinio romantinio leidinio rėmėjų akcija kolektyvinė ir nesmagi tautų santykių kontekste⁶³.

Tik nustojus eiti „Aušrai“, 1886 m. birželio 27 d. daktaras laiške klausė Martyno Jankaus, ar po J. Mikšo finansinės apgavystės neapsiimtų prižiūrėti kito būsimo leidinio. 1887 m. gegužės 8 d. laiške dar sykį užsiminė apie „Aušros“ atgaivinimą: gal galėtų išleisti ir siuntinėti, Ansis Bruožis neatsiliepė, svetur būdamas, pinigais prisidėti negalys, nes kelis šimtus markių sukišo knygelėms skelbti. Liepos 13 d. prašė, kad apsiimtų veltui vesti ekspediciją, redaguotų ir prižiūrėtų pats iš Bulgarijos, leistų tyrą literatūrinį mokslinį laikraštį, be politikos, skirtą šviesuomenei, o „Garsas“ liktų „prastesniems žmonėms“⁶⁴. 1887 m. rugpjūčio 20 d. savo leidžiamame „Garse“ (nr. 8) M. Jankus paskelbė, kad nuo kitų metų sausio 1 d. su J. Basanavičiumi atnaujins mėnesinę „Aušrą“, būsiančią savo naujajame gyvenime tiktai tyrinėtoja ir tyru mokslišku laikraščiu, kuris neužsiims nei politika, nei jokiai tikėjimu. Skelbimas atsirado po J. Basanavičiaus rugpjūčio 1 d. laiško, kuriame pranešė, kad prieš 16–17 d. į jį dukart šovė („dėl dar nežinomos priežasties“), viena kulka iš kairės rankos išimta, o likusią petyje reikės visą amžių nešiotis, būtų gerai paskelbti, jog norįs leisti „Aušrą“, nes „jau yr laikas“⁶⁵. Metų pabaigoje manyta leisti tik ketvirtinį „moksliską laikraštį, išleidžiamą Lietuvos mylėtojų, valdomą dr. J. Basanavičiaus“. Rankraštyje įrašyta data „1888 m. sausis–balandis“. Atgaivinta „Aušra“ turėjo remtis „moksliskai objektyvišku pamatu“. Tikėtasi, kad mokslinis pobūdis leis laisvai patekti į carinę Rusiją. Be etnografijos, istorijos, literatūros, į programą įtrauktas ir „padėjimas ūkės“⁶⁶. Ketinta išleisti bandomąjį numerį, kad kitus norintieji prenumeruotų. Į M. Jankaus šauksmus atgaivinti laikraštį buvo atsiliepę Amerikos lietuviai, tartasi su J. Basanavičiumi, bet kai šis atsiuntė naujos „Aušros“ prospektą spausdinti ir platinti, spaustuvėje gulėjo 5 000 egzempliorių „Varpo“ prospekto, jau pradėto siuntinėti būsimiems skaitytojams⁶⁷.

Atgaivinti laikraštį sutrukdė ir smarkai sušlubavusi J. Basanavičiaus sveikata. Apie prarastą darbingumą liudija J. Basanavičiaus užrašų knygelės. 1886 m. įrašai spausdintame kalendorėlyje gydytojų užrašams skirtoje dalyje baigti kovo 8 d., 1887 m. užpildyta tik vasario 8 d., spalio 21–24 d. įrašyti keli „trakologiniai“ knygų pavadinimai ir pastabos apie sveikatą⁶⁸. Pats daktaras 1926 m. spalio mėnesį laiške generolui Vladui Nagevičiui aiškino:

Rugpjūčio [1887 m.] pradžioje vieną vakarą atėjo pas mane tūlas vietos gyventojas, melan-

⁶³ Wasilewski L. *Kresy wschodnie, Litwa, Bialorus*. Warszawa-Krakow, 1917, s. 69–72

⁶⁴ M. Biržiškos laiškų nuorašai iš M. Jankaus archyvo. LCVA, f. 1337, ap. 1, b. 1, l. 67, 73, 88.

⁶⁵ Biržiška Vacl. Dr. Jonas Basanavičius 1851. XI. 22–1927. II. 16. *Mūsų žinynas*, 1927 kovo 4, nr. 35, p. 125.

⁶⁶ LLIR, f. 2-535, l. 1.

⁶⁷ Martynas Jankus apie savo rolę „Aušros“ gadynėj. *Klaipėdos žinios*, 1924 lapkričio 23, nr. 246 (priedas).

⁶⁸ LLI R, f. 2-8, 9.

cholikas ir kiek pamišėlis Manoilo' as manęs pas savo neva sergančią seserį kviesti. Pakeliui beinant jis kiek atsiliko ir iš revolverio šovė: kulipka sužeidė man kairiąją ranką, sutriuškindama alkūnkaulį; pridurmai kitu šūviu pataikė į pečius; šovė dar ir trečią kartą, bet man bėgant, nepataikė. Priežastis šito atentato paslapyje liko: manoma, kad tai buvo pasikėsinimas iš neapykantos svetimtaučiu; nuteistas 15 metų kalėti. O man gyvam likus, teko gana ilgai Vienoje gydytis; kulipka iš rankos išimta, bet toji, ką pečiuosna pateko, nesurasta. Ji vėliau bjauriai suerzino nervus, sukeldama kojose paraestezijų ir įvarydama neurasteniją, nuo kurios ilgą metų eilę gydytis teko įvairiose sanatorijose ir kurortuose (Merane, Franzensbade, Karlsbade) ir kuri manęs iki šiol neapleidžia. Visas šitas martyriumas [kankinysčių sąrašas] buvo pasėka to, kad buvau medicinos amatai išsirinkęs ir pamėgęs, ir kaip Hygiejaus dovana...⁶⁹

Tai, ko gero, plačiausias tekstas apie pasikėsinimą, kurio pasekmės turėjo poveikį daktaro gyvenimui, paskelbtas mažai skaitomame leidinyje.

Pažymėtina, kad Prūsijos lietuvių spaudoje pasirodžiusi 1883 m. pavasarį „Aušra“ buvo pristatoma kaip „Lietuvių mokslo bendrystės“ organas⁷⁰. Gegužės 22 d. „Lietuvizkoje Ceitungoje“ be komentarų paskelbta „Priekalba“. Tame pačiame laikraštyje M. Jankus ir Kristupas Voska 54 steigėjų vardu 1884 m. sausio 1 d. pagarsino, kad to mėnesio 12 d. Tilžėje įvyks steigiamasis „Lietuvizkosios mokslo ir apszvietos draugijos“ susirinkimas, o sausio 15 d. įdėta žinia, kad viešbučio savininkui nedavus salės susirinkimas neįvyko. Tad suvažiavę keli šimtai lietuvių keiksnojo organizatorius, tarp kurių buvo ir redaktorius J. Šliūpas. Jis straipsnyje „Apie „Lietuvių mokslo draugystę“, skelbtame 1882 m. rugpjūčio 15 d., buvo įrašęs daugiau kaip dešimties žmonių, pasirengusių paremti draugijos steigimą, pavardes ir siūlė leisti jos laikraštį (šis žodis tekste išretintas). M. Šernius 1882 m. spalio 6 d. laiške J. Mikšui, paskelbtame J. Basanavičiaus atsiminimuose apie „Aušrą“, praneša, kad „Lietuviškos Ceitungos“ prenumeratoriai nepatenkinti dedamais „lietuvių“ raštais ir reikalauja nutraukti jų publikavimą, čia ryškėja keletas momentų. M. Šernius kaip atsvarą nemaloniai žiniai, ragindamas J. Mikšą tapti redaktoriumi, siūlė nepriklausomą draugijos leidinį spausdinti Kaune ar Vilniuje, bet nepavykus tiktų Karaliaučius, Eitkūnai, Stalupėnai, Ragainė ar Klaipeđa⁷¹. Kaip vienas galimas pavadinimas laiške įrašyta „Aušra“, prospektą reikėtų parengti lapkričio mėnesį, laikraščiui tiktų knygelės formatas. J. Basanavičius pažymi, kad nuo draugijos sumanytojų nepriklausančių priežasčių, beliko rūpintis bent jos laikraščio steigimu. „Aušros“ redakcija 1883 m. birželį vedamajame rašė, kad čekų, serbų, chorvatų atgimimą ir tautinės dvasios atgaivinimą stipriai paveikė įsteigtos mokslinės draugijos, apščiai davusios tautinės literatūros. Tokios draugijos reikia ir lietuviams, jos centru turi būti laikraščio redakcija Ragainėje, o kai carinė valdžia teiksis leisti ją steigti

⁶⁹ Nagevičius V. D-ras Jonas Basanavičius kaip gydytojas, *Medicina*, 1926, nr. 11, p. 500.

⁷⁰ *Lietuvizka Ceitunga*, 1883 gegužės 15, nr. 20; 1883 gegužės 22, nr. 21, 1883 birželio 5, nr. 22; 1883 birželio 19, nr. 24.

⁷¹ Basanavičius J. Isz „Auszros“ gyvenimo. *Vienybė Lietuvininkų*, 1903, nr. 49, p. 582–583.

Rusijoje, būtų perkelta į Kauną arba Vilnių. Viliamasi, kad atsiras reikalą paremsiančių mecenatų iš bajorų⁷². Baigiamojoje atsiminimų apie „Aušrą“ dalyje J. Basanavičius pripažino, kad ji buvo sumanyta kaip „Lietuvių mokslo draugystės“ leidinys⁷³.

Taigi, „Aušra“ radosi kaip neįgyvendinto Lietuvių mokslo draugijos sumanymo tęsinys. Aptarti du epizodai, bandant ją legalizuoti, rodo, kad 1883 m. pavasarį išnaudota Aleksandro III karūnacija Maskvoje, šitai paskatino ir procaristinės iliuzijos, ir tikėjimas palankumu valstietiškai tautai. Siekiant pasinaudoti Rusijos tikslais eliminuoti lenkų įtaką, akcentuotas lietuvių sulenkėjimo pavojus. Tai atvėrė duris nepageidautinai konfrontacijai ir ženklino lietuvių bei lenkų tautinių judėjimų santykių pokyčio ribą, kurių įtampas kurstė lenkų spaudoje skelbiamas požiūris į lietuvius kaip „jaunesniusius brolius“. J. Šliūpo atsakyme Poznanės lenkų dienraščio redaktoriui bandyta eiti kompromiso keliu, o daktaras užėmė kategorišką išsėdusios pusės poziciją. Jeigu J. Basanavičius piktinosi, kad lenkai nevadino lietuvių tauta, o tik liaudimi, J. Šliūpas „Tikrajame jieškinyje tėviniškumo“ (*Aušra*, 1884, Nr. 1–3, p. 1–10) manė, kad svarbiausias leidinio uždavinys „padaryti“ lietuvius tauta. Kol nebuvo suformuluotas savasis lietuviškas kelias, aušrininkų ginčas dėl orientacijos galėjo vykti tik tarp polonofilškos ir rusofilškos tendencijų. Jaunieji lietuvių veikėjai, ypač J. Šliūpas, laikytini nelabai vykusios, tačiau naiviai pragmatiškos tautinio judėjimo lietuviškosios politikos pradininkais.

ČEKIŠKAS PĖDSAKAS

Zigmas Zinkevičius teigia, kad domėjimasis lietuvių kalba ir lituanistiniais dalykais iš Vokietijos pirmiausia plito į tas šalis, kurios buvo susijusios su vokiečių mokslu. Prahos universitete lietuvių kalba pradėta dėstyti 1852 m. Svarbi asmenybė buvo Leopoldas Geitleris (1847–1885), pats keliavęs po Kauno ir Suvalkų gubernijas, susirašinęs su lietuvių veikėjais. Jo darbus tęsė Josefas Zubatas (1855–1931)⁷⁴. Šis iškilus indoeuropeistas paliko pėdsaką ir čekų nacionalizmo ideologijoje, o savo lituanistinių studijų priežastį nurodė „simpatiją čeko, pavergtos tautos sūnaus, dar labiau pavergtai tautai“⁷⁵. „Aušros“ redakcijos atsakuose jam skirtos dvi žinutės. Pirmoje pranešta, kad jo atvirlaiškis gautas – „Ausra tapė prirupjta“ (1885, nr. 9, p. 287), kitoje – „Kortelė ir prenumeracija Ausros 1886 m. atėjo“ (1886, nr. 1, p. 30). Lietuvių veikėjų kontaktai su filologais padėjo įveikti izoliaciją, teikė pasitikėjimo gaivinant lietuvių kalbą, nes, pasak A. Salio, istorija yra nedvejodama konstatavusi, kad tautų atgimimas prasideda kalbos atgijimu⁷⁶. Vaido Šeferio nuomone, čekų lituanistikos (baltistikos) atsiradimą

⁷² Apie insteigimą „Lietuvizkos mokslų bendrystės (draugystės)“. *Aušra*, 1883, nr. 4, p. 91–92.

⁷³ Dr. Basanavičia. Iš „Ausros“ gyvenimo, VII. *Vienybė Lietuvninkų*, 1904, nr. 35, p. 415.

⁷⁴ Zinkevičius Z. *Lietuvių kalbos istorija, t. V, Bendrinės kalbos iškilimas*. Vilnius, 1992, p. 176–177.

⁷⁵ Sabaliauskas A. *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940 m.* Vilnius, 1979, p. 146.

⁷⁶ Salys A. *Kalba ir visuomenė. Naujoji Romuva*, 1937 gruodžio 5, nr. 49, p. 926.

lėmė tai, kad XVIII a. pabaigoje lietuvių kalba ir tautosaka pateko į europinės filologijos akiratį, intelektualai susidomėjo savo ir kitų šalių liaudies kultūra kaip istoriniu šaltiniu, teikiančiu žinių apie praeitį. Pirmiausia iš folkloro kalbinės medžiagos sėmėsi besiformuojanti *indoeuropeistika*, o romantizmo atstovus įkvėpė ieškoti kultūrinės ir etninės tapatybės pagrindų⁷⁷. Iki XIX a. pabaigos lietuvių kalba Europoje padaro svaiginamą karjerą ir „tampa viena seniausių indoeuropiečių kalbų“, rašė Antoine’as Meillet. I. Lemeškinas teigia, kad tautinis čekų atgimimas glaudžiai susijęs su lituanistikos atsiradimu (čekų baltistikos pradininkas, žymus poetas ir filologas Františekas Ladislavas Čelakovskis⁷⁸ (1779–1852), siekdamas plėsti ir stiprinti kultūrinį frontą prieš vokiečius, ėmė remtis slavams artimiausiais baltais).

1892 m. „Varpo“ antrojo numerio vedamajame, dar neatsiskyrus Seinų kunigų seminarijos auklėtiniais, rašyta, kad be kalbos neliks tikėjimo, o be jo prazūtų kalba ir tautinis savitumas. Po penkiolikos metų J. Ambraziejus trikalbio lenkų–lietuvių–rusų žodyno pratarmėje protėvių kalbos nesuprantantiems sulenkėjusiems lietuviams ir lietuvaitėms rašė: „tai jų nelaimė nemokėti kalbos, esančios pagrindu ir raktu visoms arijiškoms kalboms“⁷⁹.

XIX a. trečiąjį ketvirtį pagrįstai galima vadinti lietuvių kalbos šlovinimo amžiumi, tai buvo neatsiejama nuo romantiškai pakylėto suasmenintos tautinės individualybės „garbės laipsniavimo“. Ramūno Bytauto referatas „Tauta ir tautiška sąmonė“, skaitytas Lietuvių mokslo draugijos visuotiniame susirinkime 1912 m. birželio 14 d. ir išspausdintas „Aušrinėje“, lietuvių inteligentams padarė didelį įspūdį ir turėjo įtakos jų pažiūroms. Vienam pirmųjų profesionalių mūsų filosofų tautiškumas – dvasinės kūrybos raiškos suvienytų žmonių bendruomenė, dėl kuriamos bendrinės kalbos įgijusių giminiškus mąstymo, jautimo ir troškimų bruožus, lemiančius nepakartojamą tautiškumo pavidalą, jis kalbą pripažino išskirtiniu tautiškumo bruožu, nurodydamas kad svetimų kultūrų įtakos yra savaip perdirbamos, pritaikomos saviems interesams, papročiams⁸⁰. Tačiau XX a. pradžioje Vilniaus priklausomybės problema versdavo argumentuoti ir kitaip. Štai Augustinas Voldemaras, įrodinėdamas lietuvių teises į senąją sostinę, 1918 m. kovą paskelbtame straipsnyje kalbą, kaip tautiškumo kriterijų, atmeta ir kuriai tautai priklausyti pasitelkia liberalų asmeninį apsisprendimą⁸¹. Petras Klimas 1923 m. lenkų kalbos vartojimo nelaikė lenkiškumo įrodymu, anot jo, rusų bajorai ir inteligentai kalbėjo prancūziškai, tačiau tai neįrodo, kad Rusijoje būta prancūzų. Vartojantys lenkų kalbą

⁷⁷ Šeferis V. Kristijono Donelaičio kūryba čekų filologijos akiratyje. In *Senoji Lietuvos literatūra*, 28, *Donelaitis ir Rėza vertimų, leidimų ir tyrimų lauke*. Vilnius, 2009, p. 46.

⁷⁸ Lemeškin I. Prahos universiteto profesoriai prieš lietuvių spaudos draudimą: Josefo Zubato straipsnis *Die Litauer in Russland* (1895) ir Tomašas Garrigue Masarykas. *Archivum Lithuanicum*, 2008, nr. 10, p.146.

⁷⁹ Ambraziejus J. *Lenkiškai-lietuviškai-rusiškas žodynas*. Vilnius, 1907, p. III.

⁸⁰ Bytautas R. Tauta ir tautiška sąmonė. *Aušrinė*, 1912, nr. 17, p. 114–115.

⁸¹ Voldemaras A. Lietuvos sostinė ir rytinės sienos. In Voldemaras A. *Raštai, 100 metų gimimo sukakčiai pažymėti*. Chicago, 1983, p. 58–59.

yra lenkų kultūros lietuviai, todėl reikia kovoti dėl lietuvių kultūros⁸². Ketvirtajame dešimtmetyje etnolingvistinį požiūrį jau buvo galima viešai „nuvertinti“. Vilkaviškio gimnazijos mokytojas K. A. Vaitiekaitis vadovėlyje aukštesniosioms klasėms „Visuomenės mokslo pagrindai“ tautos požymiais laikė bendrą kilmę, bendrus išgyvenimus, istorinius prisiminimus ir kitus su istoriniu likimu susijusius dalykus, kalbą ir tikybą priskirdamas prie tautinę jungtį sustiprinančių veiksnių⁸³. Juozas Purickis 1934 m. „Vaire“ paskelbtame straipsnyje kalbos nelaikė pagrindiniu tautinės sąmonės formavimosi požymiu, bet ją siejo su kilme, gyvenamąja vieta ir kitais „objektyviais faktais“ (kultūra, praeitimi, tradicijomis), nurodančiais žmogui, „kokią tautinę sąmonę jis privalo savy auklėti“⁸⁴. Taigi, akcentuojama etninė kilmė. Arčiau mūsų laikų kalbininkui Petruui Jonikui kalba Vidurio ir Rytų Europoje yra pagrindinis ir lemiamas tautybės dėmuo, svarbiausia tautinės integracijos priemonė, Broniui Kuzmickui ji – pagrindinis kultūros komponentas, gimtosios kalbos praradimas, pereinant prie svetimos vartojimo, yra ryšių nutraukimas su tautine kultūrine informacija ir įsitraukimas į kitos tautos kultūrinės informacijos sistemą, įkūnytą jos kalboje⁸⁵. Tad remiantis Leonidu Donskiu – „kalboje įkalinta kultūra“. Tautinę sąmonę konsoliduojančiu veiksmu kalbą laikė ir Vydūnas, nes per ją reiškiasi „tautos gyvybė“ (dvasia)⁸⁶. J. Jablonskis pirmasis iš tautinio judėjimo veikėjų ėmė reikalauti, kad bendrinės lietuvių kalbos pagrindu būtų liaudies kalba („žmonių kalba“). Skirtingai nuo ilgalaikę nenutrūkstamą valstybingumo tradiciją turinčių tautų, kurių bendrinė kalba formuojasi sostinės arealo tarmės pagrindu, lietuvių kalba buvo paremta krašto tarmėmis, kaip pagrindas imta tautinio judėjimo veikėjų iš „Aušros“ vakarų aukštaičių tarmė, artima Mažosios Lietuvos lietuviškų laikraščių kalbai.⁸⁷ Moralinę paspirtį lietuvių kalbai suteikė indoeuropeistikos tyrinėtojų pripažintas jos senumas ir pirmapradiškumas. „Aušra“ ėmėsi valyti kalbą nuo germanizmų ir fiksuoti užsienio atsiliepimus apie lietuvių kalbą ir lietuvius, pradėdama kalbos kaip paveldėto protėvių turto grynumo bei natūralumo gynimą ir reikšmingų tautinei sąmonei kelti svetimtaučių pripažinimų rinkimą. Nuo J. Basanavičiaus pasisakyimo „Priekalboje“, kad Lietuva pamažėle nyksta, nes nyksta jos kalba, iki 1901 m. Kazimiero Būgos apibendrinimo, „jog „lietuvio“ vardas gauna prasmę nebe paniekinimo, o garbės“, artėjant akivaizdesnio tautinio „Lietuvos lietuviškumo“ idealo link – tikrosios arba etnografinės

⁸² Klimas P. *Mūsų kovos dėl Vilniaus, I d.* Kaunas, 1923, p. 30.

⁸³ Vaitiekaitis K. A. *Visuomenės mokslo pagrindai*. Vilkaviškis, 1934, p. 15.

⁸⁴ Purickis J. Tautos ir valstybės problemos. *Vairas*, 1934, nr. 8–9, p. 136–137.

⁸⁵ Jonikas P. *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje. Visuomeniniai lietuvių kalbos istorijos bruožai*. Chicago, 1987, p. 23; B. Kuzmickas, *Tautos kultūros savimone*. Vilnius, 1989, p. 99.

⁸⁶ Žr.: Vydūnas. Spausdintas žodis (Spaudos sukaktuvėms paminėti) *Klaipėdos žinios*, 1924 gegužės 11, nr. 83 (priedas), 1924 gegužės 15, nr. 86 (priedas).

⁸⁷ Zinkevičius Z. *Lietuvių kalbos istorija*. Vilnius, 1996, p. 280, 288. Pažymėtina, kad bendrinė čekų kalba, jos „tėvui“ Josefui Dobrovskiuui (1753–1829) pasirėmus XVI a. pabaigos sunorminta raštų kalba, kurios vartojimo tradicija nutrūko XVII a. pirmoje pusėje, yra archajiškesnė už lietuvių.

Lietuvos⁸⁸. Taigi nuo 1878 m. Berlyno kongreso sprendimo pripažinti bulgarų tautos apsisprendimą būti nepriklausomiems ir lietuviai suko nacionalinės valstybės link.

J. Basanavičius „Aušros“ programines nuostatas liaudžiai trumpai išdėstė taip: meilė gimtajai kalbai turi būti skiepijama nuo mažumės, nes jos atsižadėti tolygu sunkiausiai nusikalsti prieš Dievą, išnykus kalbai, išnyksime ir patys, mylėkime gimdytojus, nepamirškime garbingų protėvių, godokime savo senelių ir tėvų kalbą⁸⁹.

1888 m. gegužės 6 d. Šenandone per paskaitą vietinės lietuvių Vytauto draugijos nariams J. Šliūpas pasakojo apie kitų tautų atgimimo kelius. Čekai atgimė pamažu, o 1830 m., įsteigus tautinę draugiją „Čekų močiutė“, kilimas paspartėjo. Ši leido istorijos, filologijos veikalus, poeziją, 1849 m. įkurta „Moravų močiutė“ spausdino daugiausia senosios čekų raštijos paminklus, 1867 m. atsirado „Žmonių močiutė“, kuri rūpinasi dvasiniu liaudies švietimu ir naudingomis knygelėmis prasciokams. Čekai turi savo teatrus, švenčia tautines šventes, siunčia atstovus į seimą Vienoje ir t. t. Pateikęs tokius faktus, prelegentas apibendrino, kad čekų atgimimas kyla per apšvietą ir „draugybę savo tarpe“⁹⁰. J. Šliūpas smerkė lietuvių politikavimą Peterburge ir Tilžėje, jo nuomone, pagalba ateitų nebent kilus karui tarp Rusijos ir Vokietijos, kai susidarytų nauja padėtis.

G. Petkevičaitė-Bitė čekų atgimimo sąlygas laikė analogiškomis lietuvių: tautinės dvasios apmirimas, elitas atsisakė protėvių kalbos, ją laikė antrarūšė liaudies kalba, žadintojai atėjo iš socialinių apačių. Jų atgimimo istorijos pažinimas naudingas dabartiniams lietuvių siekiams įgyvendinti. Straipsnio moto „Kol kalba gyvuoja – tautos nepragaišta...“ – citata iš filologo Vaclavo Hankos (1791–1861) darbų. Šį straipsnį perspausdino „Žemaičių ir Lietuvos apžvalga“. Redakcijos priedaše pasakyta, kad skaitytojas, neskaitęs „Varpo“, atidžiai įsigilintų, jeigu tai dvasiškai miręs lietuvis ar lietuvė, tai ir numirėlis turės atsikelti, nes 80 000 čekų pakilo iš tautinės „mirties“, tai trys milijonai lietuvių turi kur kas drąsiau veikti⁹¹. Gydytojas ir vertėjas Antanas Lingys (A. Veliuoniškis) lietuvių judėjimo vėlavimą aiškino trečiojo sluoksnio (turtingų pirklių ir amatininkų miestiečių) nebuvimu, ką turėjo latviai, graikai ir čekai, o Kazys Grinius manė čekus kultūriškai susilyginus su vokiečiais⁹². Kitame straipsnelyje jis pastebi, kad liaudžiai vis plačiau vartojant gimtąją kalbą, ji tuoj „eina viršun“, XVIII a. pabaigoje čekų kalba buvo laikoma mirštančia, bet ją priėmė ponai ir miestiečiai, įvedė švietimo įstaigose ir valdžios institucijose. Atgijus kalbai, pakilo švietimo lygis ir žmonių gerovė⁹³. Ir kitame tekste remiantis čekų pavyzdžiu teigiama, kad tautinis atgimimas

⁸⁸ Sėlis [K. Būga]. Iš Petrapilės. *Tėvynės sargas*, 1901, nr. 1, p. 29.

⁸⁹ Birsztonas. Lietuviu skaitelius. In *Lietuviszkas Auszros kalendorius ant metu 1884*. Tilžė, 1884, p. 52.

⁹⁰ Shenandoah, 6 d. gegužės 1888 m. *Lieuviszkasis balsas*, 1888, nr. 13, p. 103.

⁹¹ *Žemaičių ir Lietuvos apžvalga*, 1893 rugpjūčio 15, nr. 16, p. 122.

⁹² Bitė. Čekų atgijimas. *Varpas*, 1893, nr. 7, p. 97–100; Veliuoniškis A. Keli žodžiai apie tautinį klausimą. Ten pat, nr. 3, p. 43; K. G. Vertė tautiškos idėjos. Ten pat, p. 43–46.

⁹³ Gr. Musu reikalai. *Ukinjkas*, 1891, nr. 1, p. 2–3.

„eina aukštyn“ nuo žemesniųjų sluoksnių, tautinis susipratimas pirmiausia plinta tarp ūkininkų ir darbininkų⁹⁴. Iškeliamą čekų „Maticos“ reikšmė tautinei literatūrai plėtotis, sukaupiant nemenkas lėšas leidybai iš savanoriškų ponų ir vargdienių aukų⁹⁵. Augustinas Janulaitis, rengdamas naują Lietuvos socialdemokratų partijos programą, ragino remtis čekų, latvių ir lenkų tautinių judėjimų patirtimi. Kultūrinę ir politinę čekų kovą su vokiečiais grindė ir socialinėmis priežastimis. Jis tvirtino, kad beturčiai miestų amatininkai ir prekeiviai čekai varžėsi su turtingais miestiečiais vokiečiais, sutelkusiais savo rankose pramonę ir prekybą, o čekų šviesuomenės atstovai siekė geriau apmokamų vietų valstybės tarnyboje⁹⁶. Tad, praėjus nuo „Aušros“ pasirodymo dešimtmečiui, apmąstymų kelrodis buvo čekai. Ir XX a. pradžioje buvo rašoma, kad čekų nutautinimo istorija bei čekus nutautinusių vokiečių elgesys labai panašus į lietuvių nutautinimą ir lenkintojų veiksmus, bet jų atgimimas – pavyzdys kylančioms tautoms, kaip elgtis ir darbuotis, ir teikia vilties, jog netrukus ir lietuviai „aukštai pakils“, jeigu bus noro ir mokėjimo pasinaudoti gražiais pranokėjų pavyzdžiais⁹⁷. Tradicija vertinti lietuvių ir čekų tautinių judėjimų panašumus liko ir vėliau⁹⁸.

Paminėtina, kad A. Pogodinas, Charkovo universiteto profesorius, 1915 m. išleistoje studijoje pažymėjo, kad kairysis Čekų liaudies partijos sparnas užjautė 1863 m. sukilimą⁹⁹.

Daktaras Juozapas Brazaitis, pasakodamas J. Tumui-Vaižgantui apie Peterburgo universiteto studentų lietuvių pažiūras 1872–1875 m., pabrėžė, kad susirūpinusiesiems tautos reikalais „pavyzdžiu švietė čekai“: jei jie, suvokietinti, per pusę amžiaus sugebėjo sukurti aukštos vertės tautinę literatūrą, kodėl sulenkinti lietuviai, netrukdomi carinės valdžios cirkuliarų, negalėtų to padaryti¹⁰⁰. 1875 m. per Kalėdas J. Basanavičius lankėsi Marijampolės gimnazijoje, kur per Vinco Staniškio vedamą lietuvių kalbos pamoką mokiniais rodė neseniai išleistas L. Geitlerio „Lietuviškas studijas“ ir, deklamuodamas ten paskelbtas „Anykščių šilelio“ ištraukas, gyrė lietuvių kalbos grožį. Toks poelgis nepatiko „netvirtam lietuvių tautybei“ mokytojui ir suerzino gimnazijos vadovybę. Tarp mokinių buvo ir V. Kudirka¹⁰¹. 1876 m. laiškelyje Gecevičius (Gieciewicz) pranešė, kad atnešė J. Basanavičiui vieną iš pirktų knygų Jano Kolaro (1793–1852) „Deivė Slava ir slavų, arba slavianų, vardo kilmė“, pats pirkęs ir Pavelo Josefo Šafaržyko (1795–1861) knygą,

⁹⁴ Giedraitis [K. Grinius]. Dar truputį apie čekus ir lietuvius. Ten pat, 1899, nr. 1, p. 2.

⁹⁵ P. A. [Petras Avižonis]. Austrija. Ten pat, 1900, nr. 1, p. 13.

⁹⁶ Daujotas P. [A. Janulaitis]. *Kur mūsų išganymas?* Plymouth, 1902, p. 3, 26.

⁹⁷ St-škių Liudas [L. Gira]. Čekai ir jų atgimimas. In *Vilniaus kalendorius 1907 metams*. Vilnius, 1906, p. 46–51. Matyt, autorių konsultavo J. Basanavičius.

⁹⁸ Pavyzdžiui, žr.: Dūrys V. Tomas Masarykas. *Lietuviškas baras*, 1937 spalio, nr. 5(17), p. 22–23.

⁹⁹ Погодин А. А. *Славянский мир, Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 года*. Москва, 1915, с. 232.

¹⁰⁰ Tumas J. *Lietuvių literatūros paskaitos, Draudžiamasis laikas, Aušrininkų grupė*. Kaunas, 1924, p. 140.

¹⁰¹ Basanavičius J. Tėvynės varpai. In *1883–1923 40-metinė „Ausros“ sukaktuvė*. Vilnius, 1923, p. 43.

jeigu pageidautų, duos adresą, kur ją įsigyti¹⁰². Paminėtos dvi iškilios čekų atgimimo figūros.

1883 m. pavasarį baigęs Veiverių mokytojų seminariją poetas Ksaveras Sakalauskas-Vanagėlis prisiminė, kad lietuvių kalbą dėstęs Tomas Ferdinandas Žilinskis dažnai pasakodavo apie čekų, bulgarų, serbų, vengrų tautinį atgimimą, sakydavo: „Tik-tai mes atsilikome ir dar vis snaudžiame! Mūsų kalba daug senesnė negu graikų ar lotynų.“ Kartais užtraukdavo ir dainą: „Kad kiti žmonės darbe krut, ir kitos tautos ein pirmyn; ant jų dabokim ir neatstokim, ir mes pirm eit galėsim!“ „Aušros“ pasirodymo įkvėptas, rugpjūčio 12 d. jis parašė „Kur banguoja Nemunėlis“, pritaikęs čekų dainos „Horo, horo vysokasi!“ melodiją¹⁰³.

„Žemaičių ir Lietuvos apžvalgos“ redaktorius Juozas Angrabaitis (1859–1935) ragino tautiečius, kovojant su rusinimu, ryžtingai sekti čekų pavyzdžiu, pasigėrėdamas aprašė antrąją etnografinę čekų parodą Prahoje, kurios dar nebaigtą rengti ekspoziciją aplankė. Jo nuomone, prieš 50 metų kas galėjo pagalvoti, kad jie atsities ir stos apšviestųjų Europos tautų eilėn, patys lenkai su pavydu rašo apie parodą, kvietė lietuvius nenustoti vilties ir dirbant taip, kaip čekai šiandien, išsivaduos nuo priešų grandinių. Citavo Prahos universiteto profesoriaus Josefo Zubato, mokančio dešimt studentų lietuvių kalbos, laišką ir nepabijoję katalikiškame leidinyje paskelbti dvi baltisto harmonizuotas lietuvių liaudies dainas „Linėlius roviau“ ir „Pas močiutę augau“¹⁰⁴. Profesorius daug vėliau prisiminė atkaklų lietuvių, knygrišių ir karabelninką, daugiausia variusį prekybą katalikų šventųjų paveikslais, su pavydu ir ašaromis akyse pasigėrėjusiu užrašu čekų operoje „Tauta sau“¹⁰⁵.

Straipsnyje apie čekų valstybės susiformavimą J. Basanavičius akcentuoja vokiečių ir lenkų mažumų padėties panašumą Čekoslovakijoje ir Lietuvoje („[...] vokiečiai, bijodami, kad čekai, ant jų viešpataudami, nepaverstų jų slavais ir spyrėsi prieš čekų norus juos valdyti“)¹⁰⁶. Cituodamas prezidento T. Masaryko 1918 m. gruodžio 22 d. kalbą, išskyrė teiginius apie vokiečių mažumos teisių sprendimą kaip Čekoslovakijos vidaus problemą ir jų apgyvendintų teritorijų integraciją kaip valstybės ekonominio gyvenimo būtinybę. J. Basanavičiui Austrijos-Vengrijos tautų siekiai kurti savo nacionalines valstybes – natūralus procesas.

Atsiliepęs į J. Zauerveino siūlymą steigti Lietuvių mokslo draugiją, J. Basanavičius straipsnyje pamini ir 1881 m. Prahoje įsteigtą „Centralna Matica školska“, kurios tikslas buvo remti mokyklas ir vaikų švietimą čekų kalba, pažymėdamas turint 6 730

¹⁰² LLIR, f. 2-868, l. 1.

¹⁰³ Vanagėlis Ksav. „Aušros“ paminėjimas. *Vilniaus rytojūs*, 1933 kovo 18, nr. 22, p. 3.

¹⁰⁴ Pora žodelių apie Czekų parodą Pragoje. *Žemaičių ir Lietuvos apžvalga*, 1895 rugsėjo 1, nr. 17, p. 129–131.

¹⁰⁵ Zubatas J. Gerbiamas Pone Daktare (atsakymas į Daktaro Oberfalzerio laišką), rugs. 22 d. 1924 m. *Krivulė*, 1924, nr. 10, p. 5–6.

¹⁰⁶ LLIR, f. 2-614, l. 1.

narių¹⁰⁷. Rengdamas „Lietuvių mokslo bendrystės“ įstatus, kuriuos baigė 1882 m. liepos 30 d. (f. 2-5), „Narodni Listy“ redakcijos Prahoje prašė, kad atsiųstų Centrinės čekiškų mokyklų draugijos „Matica“ įstatus. Rašydamas „Lietuviškam „Aušros“ kalendoriui“ straipsnelį apie latvių ir estų tautinius judėjimus, naudojosi to laikraščio 1884 m. spalio 6 d. paskelbta publikacija apie latvių ir estų prekybinės laivininkystės bendrovių plėtojimąsi. 1878 m. jam latvių jūreivinkystės pradininkas Krišjanis Valdemaras (1825–1891) pasakojo, kad latviai įsteigė jūrinių mokyklą, kur viskas dėstoma latviškai. Pabaigoje rašo, kad laimingi lietuvių pusbroliai, turėdami savas mokyklas, daugybę laikraščių, giedojimo draugijas, dabar turės savus laivus bei garlavius, ir liūdnei klausia, kada mes „prasimansime“, regis, dar ilgai turėsime laukti, o ko sulauksime – kas gali dabar žinoti?¹⁰⁸ 1883 m. birželį apsilankė Čekų mokslo draugijos (Čekų mokslų akademijos) susirinkime, kuriame Fridrichas Kuršaitis išrinktas jos garbės nariu, paminėdamas, kad čekai nuvargintiems lietuviams rodo „nors truputėlį meilės...“¹⁰⁹ Ragindamas skaitytojus neniekinti gimtosios kalbos, J. Basanavičius pasitelkė 1844 m. epizodą iš poeto Ludwigo Augusto Franklio (1810–1894), rašiusio daugiau vokiškai nei čekiškai, nors gimtoji kalba buvo čekų, bendravimo su garsiu lingvistu ir poliglotu (mokėjo 38 kalbas) italų kardinolu Giuseppe Casparu Mezzofanti (1774–1849). Poetas skundėsi, kad čekiškos eilės turi maža skaitytojų ir klausė poligloto, kuriam kaip kosmopolitui kalba turėtų būti nesvarbi, kaip laimėti didesnę auditoriją. Atsakas buvo paprastas – reikia rašyti gimtąja kalba, jam italų brangiausia, nors žino kelias dailesnes ir turtingesnes, bet tik gimtojoje jaučiasi laisvas. J. Basanavičius rašiniį baigia mintimi, kad Lietuvos nedraugai pradeda pripažinti lietuvių kalbą esant puikiausią ir seniausią pasaulyje, tik mes patys ją niekiname, nenorėdami pažinti jos didžios vertybės¹¹⁰. Čekijos pavyzdys panaudotas recenzuojant J. Dornetho knygą apie latvių ir vokiečių santykius. Rusų įtakai smelkiantis, vokiečiai turėtų pamiršti savo aukštąją kultūrą ir švelniau kalbėtis su latviais, draugiškai sugyventi ir neniekinti tų, kurių žemėje gyvena, nes laimės carinė Rusija. Vokiečiai bajorai turės eiti su dauguma ir sulatvėti kaip su jais atsitiko Čekijoje. Taip įvyks ir su Lietuvos bajorais, jeigu seks daugumą¹¹¹. Šias pageidaujamas tendencijas galėtų palydėti „Aušros“ redakcijos prieraišas prie K. Sakalausko-Vanagėlio „Laiškelis pas gerą draugą ir tvirtą Lietuvį“:

Versmės dumos visų Lietuvių, kurie giliai giliai jaučia ir supranta žmogiškus reikalus ir, dirbdami savo tautai, dirba visai žmonijai.¹¹²

Žinių apie S. Daukantą J. Basanavičius pateikė išverstoje L. Geitlerio straipsnio

¹⁰⁷ Basanavicius J. Apie „Lietuviszka Mokslo Draugyste“, *Naujasis keleivis*, 1882 balandžio 21, nr. 16, p. 105.

¹⁰⁸ Bs. Latviai, igauniai ir lietuviai. In *Lietuviškas „Aušros“ kalendorius ant 1885 metams*. Bitėnai, 1884, p. 1–2.

¹⁰⁹ Bs. J. Frid. Kurszatis. *Aušra*, 1883, nr. 4, p. 102.

¹¹⁰ B. Mezzofanti ir prigimta kalba. Ten pat, nr. 7, p. 210–211.

¹¹¹ Bs. Latvei po Vokiecziu jungu Ten pat, 1885, nr. 12, p. 400.

¹¹² Ten pat, nr. 9, p. 275.

„Lietuva ir lietuviai“ (*Osveta*, 1874, nr. 7 ir 8) ištraukoje, kurioje pabrėžė, kad visa tai gavo 1873 m. iš vyskupo M. Valančiaus keliaudamas per Lietuvą, o daugumą žodžių, nerandamų skelbtuose žodynuose, „Lietuviškose studijose“ pateikė, išrinkęs iš jo veikalų¹¹³. Skirtingai nuo F. Kuršaičio (1806–1884), savo „Lietuvių kalbos tyrinėjimų“ (1843) prakalboje paskelbusio lietuvių kalbą kaip nykstančią, ką vėliau atkartotojo Lietuvių literatūros draugija ir daugelis XIX a. vokiečių mokslininkų, L. Geitleris lietuvius užjautė ir linkėjo atgimti¹¹⁴. Autobiografijoje J. Basanavičius mini, kad su šiuo filologu, dėšciusiu Zagrebo universitete lietuvių kalbą, susipažino 1882 m. birželio 6 d., kai palikęs Bulgariją traukė į Viena.

Vienoje iš paskutinių publikacijų „Aušroje“ J. Basanavičius pateikė žinių apie Lietuvos ir Čekijos istorijos sąsajas, minėdamas Lietuvių kolegijos įsteigimą Prahos universitete, Vytautą Didįjį ir Žygimantą Kaributą. Ragino prasilavinusius tautiečius apsilankyti auksinėje Prahose ir patyrinėti dokumentus apie lietuvių mokslus. Pats gailstavo, kad apsvirtęs darbais negali to padaryti¹¹⁵.

Dar 1878 m. sausio 5 d. jis laiške P. Vileišiui siūlė į lietuvišką abėcėlę įvesti čekų „č“ ir „š“, ką realizavo „Aušros“ 1883 m. penktame numeryje, bet J. Šliūpas kitame atsisakė. Tai padarė „Varpas“ 1890 m. Pats iniciatorius vėliau ragino neskubėti su tokia rašybos reforma¹¹⁶.

Čekai ir jų tautinio judėjimo pavyzdžiai daugiausia dėmesio sulaukė „Aušros“ 1885 m. nr. 7–8, čia paskelbtas A. Krikščiukaičio straipsnis apie draugijas (fondus) knygoms ir pigiems skaitiniams leisti, raginantis ir lietuvius eiti tuo pačiu keliu, K. Sakalausko-Vanagelio eilės „Šauksmų aidas“, lyginančios lietuvių ir čekų padėtį, kviečiančios pažinti save, išėjusių mokslus neatsisakyti tėvų kalbos ir padėti liaudžiai susiprasti, prieraiše primintas čekų tautinio himno „Kur mano namai“ penkiasdešimtmetis. Čia rasime ir J. Basanavičiaus nekrologą L. Geitleriui. Nepavykus įsteigti Lietuvių mokslo draugijos „Aušroje“ pradedami propaguoti tautinės literatūros rėmimo draugijų pavyzdžiai.

Iš poaušrinio laikotarpio minėtinas faktas, kad T. Masarykas tarpininkavo publikuojant spaudos draudimą smerkusį J. Zubato straipsnį „Lietuviai Rusijoje“ įtakingame Vienos laikraštyje „Die Zeit“ (1895). Autorius rėmėsi ne moralinėmis kategorijomis, o politiniu realizmu – draudimas nuostolingas ir lietuviams, ir carinei valdžiai. Kaip sėkmingos Rusijos politikos pavyzdį nurodė latvius¹¹⁷.

Sampratos keitėsi ir XX a. pirmajame dešimtmetyje kunigas Antanas Alekna

¹¹³ Bs. J. Daukanto pravardė. Ten pat, nr. 2–3, p. 90.

¹¹⁴ Sabaliauskas A. *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940 m.*, p. 154; Bs. Leopoldas Geitleris [nekrologas]. *Aušra*, 1885, nr. 7–8, p. 212.

¹¹⁵ Bs. Lietuvei Pragoje. Ten pat, 1886, nr. 3, p. 94–95.

¹¹⁶ Basanavičius J. *Prie istorijos musu rašybos*. Tilžė, 1899, p. 15.

¹¹⁷ Lemeškin I. Prahos universiteto profesoriai prieš lietuvių spaudos draudimą: Josefo Zubato straipsnis „Die Litauer in Russland“ (1895) ir Tomašas Garrigue Masarykas. *Archivum Lithuanicum*, 2008, nr. 10, p. 178, 183.

„Lietuvos istorijoje“ rašė, kad buvo laikai, kai mažesnės tautos priimdavo didesniųjų kalbą, taip latviai, čekai, vengrai virto vokiečiais, airiai – anglais, suomių – švedais, bet XIX a. gimsta tautinis susipratimas, kad kiekvienai tautai reikia branginti ir saugoti savo kalbą bei papročius ir nėra reikalo keisti į svetimus¹¹⁸.

Čekų draugijų pavyzdžiu Lietuvoje ir Amerikoje įsikūrusios „Motinėls“ ėmėsi besimokančio jaunimo šelpimo. Latvijoje jos neprigijo. Įtaka jaučiama ir Vaco Biriškės paskelbtame 1883 m. įsteigtos „Lietuvių Motinėls“ draugijos atsišaukimo į Lietuvos dvarininkus, Konstantino Jablonskio rasto Kauno gubernatoriaus archyve, apasakojimas¹¹⁹. Spalio 17 d. atsišaukimą lenkų kalba iš Mažeikių gavo Telšių miesto gydytojas J. Šimkevičius, kurį tuoj įdavė vietos policijai. Jame rašyta, kad nesant galimybės pasipriešinti fiziškai lieka vienintelis kelias – šviesti liaudį jai suprantama kalba. Tuo tikslu ketinama užsienyje leisti knygeles apie higieną, agronomiją, mediciną ir ūkinėmis temomis – apie gamintojų ir vartotojų draugijas. Politinėje dalyje manyta daugiau dėmesio skirti lietuvių persekiojimo priežastims ir būdams, išvesiantiems iš esamos padėties, nušviesti, solidarizuojantis su lenkais, gudais ir latviais. Prašyta kilnų tikslą pagal išgales remti pinigais, leidybinę pusę užtikrintų draugija.

Po pasaulinės parodos Paryžiuje 1900 m. lietuviškos ekspozicijos organizatoriai sumanė surinktus eksponatus ir likusius pinigus panaudoti steigiant tautinį muziejų Tilžėje kaip „Draugystės tautiškai lietuviško muziejaus“ instituciją. J. Basanavičiaus nuomone, išdėstyta 1899 m. kovo 8 d. laiške Juozui Bagdonui, mokslo draugiją lietuviams steigti per anksti, būtų profanacija, realesnė išeitis Čekų tautos muziejaus draugijos pavyzdys, nors su jos veikla susilyginti negalės, tačiau prisidėjus „visiems mokslingiems tautiečiams“ būtų įmanoma kaip čekams leisti muziejaus „Metraštį“ ir „Biblioteką“. Esant dabartinei situacijai, be Prūsijos lietuvių pagalbos išsiversti neišeina. Po trejų metų, 1902 m. gegužės 11 d., daktaras nusivylęs laiške rašė, kad etnografinės draugijos sumanymui pritarė tik ketvertas tautiečių, o dėl sveikatos ir trakologijos jis atsisakė ir pasiūlymo redaguoti „Varpą“¹²⁰.

Čekų atgimimo aidu laikytinas dar vienas sumanymas, bandytas realizuoti Vilniaus krašte. 1921 m. sausio 28 d. daktaras autobiografijoje nurodė, kad surašė Mykolo Biriškės sumanytos „Draugijos raštams skleisti žmonių tarpe“ įstatus (parengė „Draugijos lietuvių raštams skleisti“ įstatų projektą). Steigiamos Vilniuje draugijos tikslas drauge su knygomis ir laikraščiais platinti tarp lietuvių „mokslo ir doros šviesą“. Paimtas knygas iš skaityklos privalu gražiai užlaikyti, nedraskyti, nesutepti, per mėnesį draugijos narys turi perskaityti bent vieną knygą, o kas per pusmetį įveiks dešimtį ir galės papasakoti jų turinį, gaus dovanų knygą už 10 lenkų markių¹²¹.

¹¹⁸ Alekna A. *Lietuvos istorija*. Kaunas, 1911, p. 92.

¹¹⁹ Biriška V. Slaptosios draugijos, 1883 m. „Lietuvių Motinėls“. *Mūsų senovė*, 1921, nr. 1, p. 63–64.

¹²⁰ Basanavičius J. *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 1970, p. 748–749, 752.

¹²¹ LLIR, 2- 326, l. 1–2.

T. Snyderis studijoje apie Vidurio Europos tautų atgimimą rašė, kad 1569 m. Liubline sudarius uniją su Lenkija lietuvių atgimimo ideologams tai aiški tautinio gyvenimo pabaiga kaip ir čekams – Baltojo Kalno mūšis 1620 m. Jo nuomone, lietuvių veikėjai bandė sintezuoti viduramžius ir modernybę, dėl to buvo galima kaltinti lenkus, iškelti viduramžių praeitį, paaiškinti ir „pateisinti“ judėjimo aktyvistų socialinę kilmę. Pasak jo, tautos atbudimo idėja – patraukli galimybė naudojantis kitų pasiekimais ir pavyzdžiais išbristi iš atsilikimo. Teigia, kad lietuvių veikėjai pasinaudojo modernizuota čekų rašyba, vengiančia priebalsių junginių, kuriuos išsaugojo senųjų čekų raštų paveikta lenkų kalba. T. Snyderio manymu, susipažinęs su čekų tautinio judėjimo aktyvistais, kurie, kaip ir draugai bulgarai, nepaisė naujųjų laikų istorijos sudėtingumo, aukštino viduramžių didybę ir mėgino paaiškinti tautos nesėkmes, šlovinti viduramžių praeitį – puikus J. Basanavičiaus sprendimas¹²².

Rimantas Miknys, remdamasis Miroslavo Hrocho, lyginamųjų Vidurio ir Rytų Europos tautinių judėjimų tyrimų pradininko, išvadomis, pabandė apibrėžti čekų ir lietuvių judėjimų bendrus ir skiriamuosius bruožus, susijusius su modernių visuomenių kaita XIX amžiuje ir XX a. pradžioje¹²³. J. Basanavičiaus gyvenimas Prahoje 1882–1884 m. ir vedybos su Čekijos vokietaite Gabriela Eleonora Mohl, pasak R. Miknio, simbolinė nuoroda į kur kas gilesnius modernizacijos veikiamus procesus. Lietuvių tautinis atgimimas kilo iš liaudies ir buvo prisirišęs prie viduramžių, elitas sulenkėjo, čekų suvokietėjo, jie garbino viduramžišką praeitį, husitus, čekų brolius, Janą Žičką. Čekijoje tautinis judėjimas vyko industrializacijos sąlygomis ir siekė autonomijos Austrijos-Vengrijos sudėtyje, lietuvių judėjimas turėjo radikalius nepriklausomybės reikalavimus, o krašto industrinis pertvarkymas vyko vėliau, kai parėmė nacionalinė valstybė. Paminėtina, kad čekų judėjimo retorikoje vyravo politinė terminija, o lietuvių – kultūrinė.

Pateikti faktai ir anuometiniai čekų tautinio judėjimo vertinimai rodo J. Basanavičiaus ir kitų lietuvių tautinio judėjimo veikėjų domėjimąsi panašiomis į lietuvių padėtį situacijomis ir bendrais bruožais. Skiriantis nuo lenkų, juos patraukė sėkmingi čekų tautinės veiklos pavyzdžiai, galimi taikyti Lietuvoje, juolab simpatijas stiprino istorinių ryšių sąsajos. Gausesnėje lietuvių studentų kolonijoje Maskvoje postūmį svarstyti lietuvių tautos atgimimo kelius davė ryšiai su jaunalatvių veikėjais, o bendravimas su universitete besimokančiais kitų slavų tautų atstovais suteikė platesnę erdvę apmąstymams apie lietuvių ateitį. Kaip pagrindinis sektinas pavyzdys buvo čekų tautinio judėjimas ir jo pasiekimai, kurių pristatymas ir analizė vėliau persikėlė į lietuviškos spaudos, ypač „Varpo“, puslapius.

Tautiniam judėjimui kilti būtina permaininga miesto terpė ir grupė žmonių, nusiteikusių pozityviai svarstyti tautinį klausimą ir tarpusavy nuolat komunikuoti.

¹²² Snyder T. *Tautų rekonstrukcija, Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569–1999*. Vilnius, 2008, p. 40–42, 45.

¹²³ Miknys R. *Basanavičiaus kelionė į Pragę: lietuvių ir čekų tautinių judėjimų palyginimas*. 2009 m. pranešimo rašinraštis autoriaus archyve.

Impulsą susivokti davė Suvalkų trikampio kultūrinė aplinkuma bei migruojančių jaunų to krašto žmonių judrumas kaip tautinių padėčių lyginimų ir pavyzdžių įsisąmoninimo resursas. Tai gali įvykti ir toli nuo gimtųjų vietų.

Algirdas Grigaravičius

PRAHA – AUŠRA

S u m m a r y

The first newspaper of the Lithuanian national revival movement, *Aušra* (Dawn), came into existence after an unsuccessful attempt to establish a Lithuanian Scholarly Society. It was important to Lithuanian activists, particularly Jonas Basanavičius, that this newspaper be legally available in Lithuania. The coronation of Alexander III in Moscow led to attempts to have *Aušra* legalized, something encouraged by both pro-Czarist illusions and a belief in Russian predilections for a peasant nation. Seeking to exploit Russia's quest at eliminating Polish influence, Lithuanian activists emphasized the danger of Lithuanians becoming Polonized. This opened the door to an undesirable confrontation and marked a change in the relations between the Lithuanian and the Polish national movements, with tensions raised by the Polish insistence, in their press, of regarding the Lithuanians as their "younger brothers." Jonas Šliūpas, in his answer to the editor of Poznań's Polish newspaper, aimed at reaching a compromise, whereas Basanavičius took the position of feeling hurt and wronged. If the latter objected strenuously to Poles calling Lithuanians just a *people* but not a *nation*, Šliūpas in his article "Genuinely searching for nationhood" (*Aušra*, 1884, Nr. 1–3, p. 1–10) argued that the newspaper's primary goal was to "make" Lithuanians into a nation. Before a characteristically Lithuanian way had been decisively agreed upon, the divergence in the camp of the *Aušrininkai* could only be between the Polonophile and Russophile tendencies. The young Lithuanian activists, especially Šliūpas (the memorandum that he submitted to Warsaw's governor-general Iosif Gurka brought an end to efforts at legalizing *Aušra*) may be considered as pioneers of a not-very-successful but naively pragmatic Lithuanian politics of national re-awakening.

The time Basanavičius spent in Prague (1882 to 1884) and his marriage to a Eleonora Mohl, a German living in Bohemia, strengthened his personal resolve to adapt patterns of Czech national self-assertion to the Lithuanian national movement and influenced the latter's further development.

The observations that Basanavičius and other Lithuanian movement activists made of the Czech national movement during the last quarter of the 19th century reveal their interest in situations and processes deemed to be similar to those evolving in Lithuania. As these Lithuanian activists set themselves off from the Poles, they were attracted by the successes of Czech national activities which they thought might be applied in Lithuania; moreover, budding sympathies were re-inforced by historical connections. In the more numerous community of Lithuanian students in Moscow it was contacts with Latvian students that prompted reflections on paths to a Lithuanian national revival, while interaction with other Slavic students at Moscow University provided more space for thoughts about a possible Lithuanian future. The achievements of the Czech national movement provided the most often discussed and emulated examples the presentation and analysis of which later moved to the pages of the clandestine Lithuanian press, *Varpas* (The Bell) in particular.

PRIEDAS

J. Basanavičiaus verstas J. Šliūpo vežto į Varšuvą aušrininkų memorandumo tekstas iš jam P. Smilgiaus rašyto laiško 1884 m gegužės 10 d.

Kodėl reikalinga yra daleist lietuviams lotyniškas literas („šriftą“): a) senumas jų vartojimo lietuviškoje literatūroje, lietuvių tautai konservatyviškai esant, yra didžiausia kliūtis investinimui ne tik maskoliškų, bet ir pataisytų lietuviškų literų; b) tautiškas prietaras ir nenu-sitikėjimas dėl maskoliškų literų, kaip ant invedimo stačiatikystės; c) apšvietieji lietuviai, širdingai atsidadusieji Maskolijai, per lenkiškąją propagandą ir spaudą, padeda nustat nusitikėjimo ir intekmės tarp žmonių, nes lenkai vadina separatistais, maskoliais, parsida-vėliais; d) 20 metinio uždraudimo spaudos atgabeno suvis kitokius neng jų laukta, rezulta-tus: 1) nepasisekimą platinimo knygų maskoliškomis literomis, 2) pasirodymą iš užrubežio knygų su kenkiančia Maskolijai tendencija, kaip „Palangos Juzė“, „Persekiojimas tikėjimo“, „Knigos teisybiun“ ir kt., 3) išplatinimas lenkiškų rankraščių, formoje maldaknygių, kurios turiniu savo išjuokia Maskoliją, jos sostą, jos dvasiškiją, ir aplamai vislab, kas jai yra šventu; e) kaip Zavadskis eksploataciją varė maldaknygomis ir t. t.; f) eksploatacija lietuviams Pru-suose ant savo naudos; istorija „Aušros“, knygos 1887 m., kalendoriai; rytinė Prusijos politika („Viest. Evropy“ 72); g) Maskolių mokslinčiai ir teoretinškai ir praktiškai užtaria ir vartoja lotin. literas (išdavimui Kazaniaus universiteto, Akademijos mokslų, straipsniai laikraštyje „Rus“, „Sovremenyje Izvest.“).

I. Apie reikalą vietinės lietuviškos spaudos: a) dėl prašalinimo nekantantumo [nepaken-timo], nepasitikėjimo antipatijos in Maskoliją, pagimdytus ir prilaukomus spaudos uždrau-dimu; b) dėl suteikimo tikrų ir nesudarkytų per lenkus žinių ir valdžios paliepmų; c) doriškas susivienijimas su Maskolija, išnaikinimas neapkantos, pasėtos dėl maskolių per lenkus, galima yra tik esant spaudai; sumažinimas autoriteto lenkystės reprezentantų Lie-tuvoje (sulenkintų kunigų); e) pakeitimas idealo: atsimitimas inteligencijos nog Lenkijos; reik atitraukti ir tautą... draugystė su lietuviškai-rusiška tendencija dėl išplatinimo knygų; f) doriškas puolis Lenkijos per atidalinimą teritorijos ir autorių (Mickevičius, Kraševskis, Kondratavičius ir kt.) prisisavinimas per lietuvius šitų raštininkų numažina Lenkijos ver-tybę jos pat akise ir užrubežėje.

II. a) Iš priežasties visko, aukščiau išguldyto, išnyksta lenkiškas klausimas Maskolijoje; b) centras lietuvių svėrimo pareis iš Prusijos Maskolijon: 1) pražuva kontrbandiškos knygos per konkurenciją ir 2) nusikerta galėjimas užnešti melagingas žinias per užrubežije išleistas knygas ir jos patenka kritikai – cenzūrai.

III. A) Pragaišinimas įvairių kalbų tautoje apie pasidalinimą žemės, numažinimą mokesčių, dovanojimą tarnystos kariuomenėje ir kt. b) apsilpninimas visokių tautos kurstimų per įvairias tamsias ypatas (servitutais ir t. t. ir t. t.).

Lietuviška kalba tautiškoje mokslinyčioje:

I. Religiją reikia išguldinėt lietuviškoj kalboje, idant jaunuomenės dora tvirtesnė būtų ir t. t.

II. a) Liet. kalba suteikia pašelpą geriaus suprast ir prisivaint maskolių kalbą; b) nelega-liškas (?) mokinimas liet. kalbos naikina Maskolijos autoritetą ir Maskolija pasirodo kaip

lietuvių nevidonas; c) šnekos, platinamos per lenkus, apie sloginimą lietuviškojo gaivalo mokslinyčioje neturės pamato.

III. Dėl Maskolijos ir lietuvių labo reikalinga lenkišką apmainyti ant lietuviškos ir maskolios kalbos seminarijose: Seinuose, Vilniuje ir Kaune.“

ŠALTINIS: Basanavičius J. Isz „Auszros“ gyvenimo, III, Šliupo misija Varšuvoje. *Vienybė Lietuvinkų*, 1903, nr. 41, p. 489–490; ORIGINALAS: LCVA, f. 1337, ap. 1, b. 3, l. 33–38.